Järnumdonationen till Postmuseum 1956-57

av Mats Ingers

Vattenfalls 50-årsjubileum 1959 sammanföll med 25-årsjubileet för AB Järnkonstruktioner i Helsingborg. Frimärken utgavs, och med motivvalet hedrades båda företagen! Det gladde säkert Järnkonstruktioners vd och grundare särskilt mycket, eftersom han hade samlat frimärken sedan barnsben. Hans namn var Åke Jönsson, sedermera Åke Järnum.

Åke Järnum 1910 – 1979.

Åke Jönsson gjorde kometkarriär som utställare under första hälften av 1950-talet. Kulmen nåddes i New York 1956, där han tilldelades ”Gold with Diamond” för sin samling klassiskt Sverige. Den innehöll 48 provtryck/svartavdrag, vilkas existens varit känd sedan slutet av 1920-talet.

MATS INGERS är född 1948. Han har under ett halvt sekel haft huvudintresset riktat mot svensk klassisk filateli. Mellan 1980 och 1991 var han redaktör för *Skillingtryckets Frimärksforum*. Han har tidigare bidragit med artiklar i *Postryttaren* 2005, 2006, 2010, 2012 och 2016.

Åke Jönsson bestämde sig 1956 för att avsluta sitt frimärkssamlande. I samband med detta donerade han de ovan nämnda 48 svartavdragen till Postmuseum, som samma år fyllde 50 år. Nils Strandell beskrev i ett följebrev materialet som ”de mest sällsynta filatelistiska objekt jag någonsin påträffat”. Andra höll inte med. Den här artikeln analyserar de omdiskuterade svartavdragen och beskriver spelet bakom kulisserna.

Utöver själva donationen redovisar artikeln andra provtryck från tiden före och efter Järnumavdragens tillkomstår, som på goda grunder kan antas vara 1871. Postmuseum har varit mycket hjälpsamt genom att ställa sina objekt och sin expertis till förfogande. Ett stort tack riktas också till Peter Lorentzon för ovärderlig hjälp med exakta mätningar av papperstjocklekar, bildhantering och allmänt goda råd.

Sist men inte minst vill jag rikta ett stort, postumt tack till Björn Sylwan för all den hjälp jag fick när turena kring donationen rullades upp för nästan 30 år sedan. Björn arbetade sedan länge på Postmuseum, och var en stor kulturpersonlighet och sann humanist. Han gick ur tiden 2011, alldeles för tidigt.

Harsprånget, ”Njommelsaska” i norrsken efter en illustration av Carl Svante Hallbeck 1856. Mer nationalromantiskt än så här blir det knappast.

I. Företagaren

6.200 ton stål till Harsprångslinjen

Det fanns tungt vägande skäl – 6.200 ton – till valet av frimärksmotiv för valören 30 öre när statliga Vattenfall firade sitt 50-årsjubileum 1959. I Stora Lule älv hade man byggt ett nytt kraftverk. Det skulle förse de södra landsändarna med ström. En 100 mil lång högspänningsledning drogs ner till Hallsberg. Stolpar och raklinjereglar (”överliggare”) levererades under 1948-49 av AB Järnkonstruktioner i Helsingborg. Sammanlagt rörde det sig alltså om 6.200 ton. Det lilla företaget gick på högvarv, och ackorden flerdubblade under denna period arbetarnas löner. Invigning av den första turbinen skedde 1952. Det är Åke Jönssons kraftledningsstolpar med ”överliggare” som pryder lågvalören.

Smeder i fem generationer

Åke föddes 1910. Efternamnet var Jönsson, som han 1957 ändrade till Järnum. Ett mer passande familjenamn är svårt att tänka sig. De flesta manliga individer i släkten hade sedan fem generationer tillbaka varit smeder. Åke lärde också detta yrke från grunden. Han kom att inneha både gesäll - och mästarbrev.

Åkes far, Carl Jönsson, hade år 1900 byggt Helsingborgs första bil. Intresset för teknik och innovationer gick i arv, och som nybliven ingenjör dröjde det inte länge innan Åke Jönsson 1934 startade sitt första företag: Järnkonstruktioner. Det ombildades efter några år till aktiebolag, och växte i egna lokaler. Man specialiserade sig på stora järnkonstruktioner och tryckkärl. Förutom leveranserna till Vattenfall blev företaget vida känt för sin konstruktion av inbyggda vändkors till Nya Ullevi i Göteborg inför fotbolls-VM 1958. Ett 70-tal sådana moduler levererades till arenan.

Imponerande CV

När Åke Järnum kort före sin 70-årsdag plötsligt gick ur tiden under en tjänsteresa i Stockholm skrevs en dödsruna, där en del av hans många styrelseuppdrag och utmärkelser sammanfattades, bland andra Vasaorden, Helsingborgsmedaljen och Patriotiska sällskapets stora guldmedalj. En uppräkning av alla hans insatser skulle bli allt för utrymmeskrävande. Här framgår bilden av en företagare och föreningsmänniska med stort och aktivt engagemang i samhället, och en arbetskapacitet långt utöver det vanliga.

Det är en man som byggt framgången i sitt företagande på gedigen grund, utan kortsiktiga genvägar. Det bör man ha i minnet när vi nu går över till samlaren Åke Jönsson/Järnum.

II. Filatelisten

Sonen Lennart berättar, att pappans frimärksintresse började redan vid nio års ålder. Han minns sin pappa sittande med sina frimärken långt in på småtimmarna, ofta med en cigarr i munnen. Det var hans sätt att koppla av. Sömnbehovet var inte så stort. Cigarrlådorna blev många, de fylldes med frimärksstinna pergamynkuvert. Han byggde upp traditionella katalogsamlingar, främst från de skandinaviska länderna.

När framgångarna gjorde Åke Jönsson ekonomiskt oberoende, blev samlandet mer målinriktat. Förvärvet av ”Greve Sparres provtryckssamling”, de 48 svartavdrag denna artikel handlar om, skedde så tidigt som 1944. Han specialiserade sig nu på Sverige till och med ringtyp tandning 14.

Redan den första gången samlingen visades internationellt i Luxemburg fick han juryns gratulationer, förutom Vermeilmedalj. Detta var 1952. Under de följande fyra åren förkovrades samlingen, och nådde därefter Guld i Lissabon (1953), Stockholm (1955) och New York (april - maj 1956). Sista gången samlingen ställdes ut var i hedersklass i Helsingfors några månader senare.

Den absoluta höjdpunkten i Åkes utställningskarriär nåddes i New York, där den sällsynta utmärkelsen ”Gold with Diamond” blev resultatet. Bara ytterligare en europé tilldelades samma medalj. För Åke Jönssons del bidrog 48 mycket speciella svartavdrag till juryns beslut. Alltså de svartavdrag, som han ett halvt år senare donerade till Postmuseum med anledning av dess 50-årsjubileum.

Rekonstruktion av tryckplåt för fyra skilling banco

I den välmatade utställningskatalogen för Stockholmia 55 avbildas ett av de objekt Åke Jönsson ställde ut på världsutställningen det året. Det är en rekonstruktion av den plåt, med vilken färgprover för vapentyp-öre trycktes sent på våren 1858. Man använde klichéer från den 14:e leveransen av fyraskillingar. Arket har plockats ihop genom användning av överlappande enheter. I arket med färgprover har klichéerna andra positioner än i den ursprungliga tryckplåten.

I beskrivningen av exponatet står: … *Särskilt anmärkningsvärd är den omfattande samlingen provtryck, färgprov och nytryck till alla emissionerna* … Det är inte osannolikt att de 48 svartavdragen redan nu fanns med. Strandell och Georg Menzinsky satt båda i juryn.

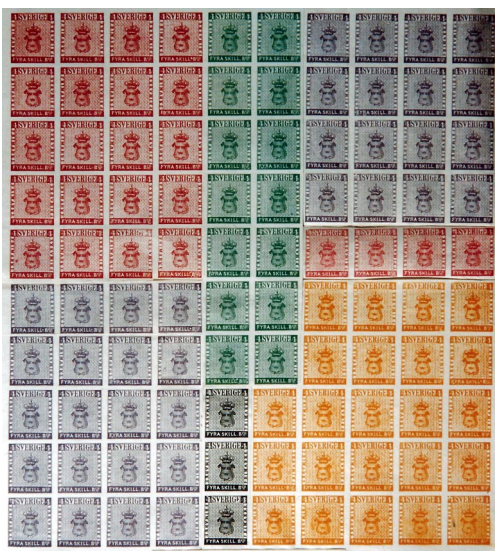

Ett spektakulärt objekt, trots att pos. 74, 84 och 94 dubbleras av enheten till höger. Arket ställdes samman av Charles Wennberg.

Efter New York och Helsingfors ansåg Åke Jönsson att han knappast kunde nå längre som filatelist. Han beslöt att byta ämnesområde, och övergick helt sonika till att samla svenska mynt. Där byggde han under resten av sin levnad upp den förnämsta samling silvermynt från Carl den XI som någonsin existerat.

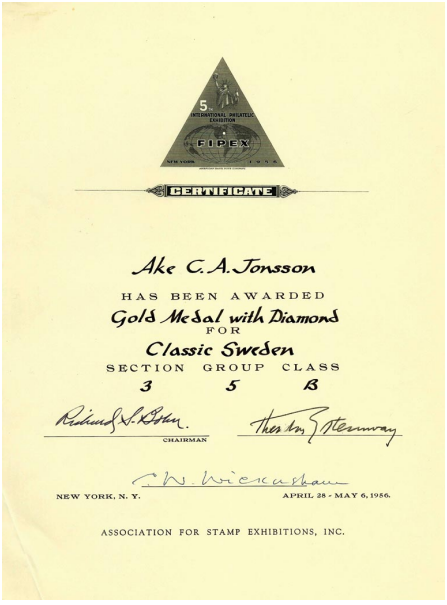

Gold with Diamond.

Samtida presskommentarer

I lokalpressen uppmärksammades Åke Jönssons guldmedalj i Lissabon 1953. Frimärkssamlandet intog en större plats på den tiden, då nästan alla skolungdomar under någon period av sin uppväxt ägnade sig åt hobbyn. Vem i min generation minns inte Folket i Bilds frimärksklubb, som måste haft minst hundra tusen unga medlemmar!

Men vad hittar vi i fackpressen, det vill säga i *Svensk Filatelistisk Tidskrift* och i *Nordisk Filatelistisk Tidskrift* under 1950-talet? Faktiskt förvånande lite. Men det gäller å andra sidan alla referat från utställningar vid den här tiden. Samlingarnas innehåll kommenteras i så svepande ordalag att vi inte får någon ledtråd till hur samtidens filatelister såg på Jönssons svartavdrag. Men monteringen fick han genomgående beröm för!

III. Donationen

Järnumavdragen på Postmuseum är ej signerade.

I det följande avbildas samtliga avdrag, som Åke Järnum (då Jönsson) donerade till Postmuseum i december 1956 och januari 1957. Jag har valt att gå igenom materialet emission för emission, och samtidigt redovisa ifall motsvarande tryckmateriel finns bevarad eller omnämnd i tidigare förteckningar från Postverket. I litteraturen kända ”äkta provtryck” – det vill säga från tiden omkring framställningen av respektive emission – redovisas samtidigt. I några fall har sådana objekt inte synts till på många decennier, och allt vi har är kanske i bästa fall en grovt rastrerad bild.

Svartavdrag av samma typ och ursprung som de i Järnums donation finns på privat hand, om än i begränsad omfattning. De jag känner till – cirka 30 stycken – redovisas separat. Anmärkningsvärt är att samtliga avdrag av ”Järnum-typ” utanför Postmuseum på baksidan är signerade ”Strandell” diagonalt. Järnumdonationens 48 avdrag saknar signering! Men de tre avdragen av samma typ (liggande lejon 3, 17 och 20 öre), som

Faktaruta 1: Översikt av hela donationen

	Antal	Ursprung	Tryckmatriel bevarad?
Essayer Skilling banco typ A	12 st.	Valörstämpel	ja
Stockholms svarta lokalfrimärke	2 st.	Originalgravyr	nej
Vapentyp II (öre) utan valörinskriptioner , Essay I	6 st.	Originalstämpel utan valör	ja
D. o, men Essay II	2 st.	Originalstämpel utan valör	ja
Vapentyp II (öre), alla valörer, fullbordad typ	20 st.	Valörstämpel	ja
Liggande lejon 3 öre, typ O, essay	2 st.	Essay av originalstämpel	nej
Liggande lejon, 17 öre	2 st.	Valörstämpel	nej
Liggande lejon, 20 öre	2 st.	Valörstämpel	nej

Summa **48, essayer**, monterade på **17 albumblad**. Inga avdrag från skilling banco, typ B!

finns i Postmuseums fasta utställning Sverige, bär samtliga Strandells signatur.

Nils Strandell (1876-1963) har en huvudroll i de förvecklingar som kommer att beskrivas när objekten väl har avhandlats. Han var vår kanske mest kände expert under 1920 - 50-talen, och fick tidigt signera ”the Roll” i London. Strandell var också en flitig skribent samt internationell juryman. Han samlade på litteratur och dessa samlingar är grundvalen i Postmuseums bibliotek, en av världens främsta samlingar av filatelistisk litteratur.

Nils Strandell 1876 - 1963.

Strandellmedaljen instiftades 1961 och är svensk filatelis främsta utmärkelse.

Breda marginaler, högst varierande papper

En gemensam nämnare för ”Järnumavdrag” är de breda marginalerna och den stora variationen av papper. Man får ett intryck av att den som utfört eller beställt kollektionen ville visa hur avtrycken från stamparna tedde sig på olika papperskvaliteter. När Strandell i sina artiklar beskiver svartavdragen trycker han mer på att de är ”tryck på olika försökspapper” än provtryck.

Jag har valt att dela in förekommande papper i tre typer:

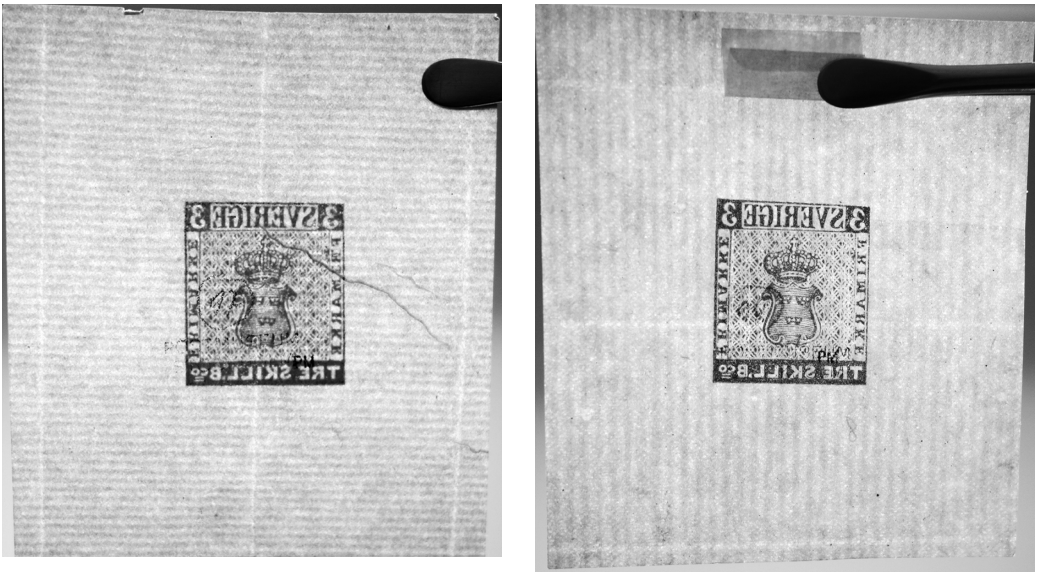

Typ 3, vågrätt och lodrätt strimmigt papper.

***Typ 1*:** Glättat papper, ”wove tissue paper” enligt Järnum. Tjocklek 0,030 – 0,055 mm, det vill säga från silkespapper till övre gräns för tunt papper. I motljus framträder ett oregelbundet mönster av små, små ljusare partier. Pappret är vitt med inslag av grått eller gult.

Typ 2 : Slätt papper, ”wove paper” enligt Järnum. Tjocklek 0,050 – 0,100 mm, men de flesta är 0,060 – 0,080 (medeltjocka). I motljus svag viramarkering i form av korta streck och punkter, som bildar ett finmaskigt nät. Vitaktigt papper med varierande inslag av gult och grått.

***Typ 3*:** Strimmigt papper där viraduken avsätter 6 – 11 tunna ränder per cm antingen vågrätt (”horizontally laid” enligt Järnum) eller lodrätt (”vertically laid”). Glesast randighet uppvisar två avdrag med papperstjocklek kring 0,050 mm. Annars överstiger tjockleken i regel 0,090 mm, och når i ett fall 0,140 mm.

De tunna ränderna i papper av typ 3 korsas i rät vinkel av 2 – 3 kraftigare ljusa linjer på ett inbördes avstånd av 23 – 27 mm. I tre av avdragen på detta papper påträffas delar av ett vattenmärke. Trycket kan vara utfört på framsidan (där viramarkeringen framträder svagare), eller på motsatt sida (hädanefter kallad baksidan). Pappret är knappast rent vitt, utan kan beskrivas som gulaktigt, gulgrått eller till och med grått. I några fall finns ett grönaktigt inslag.

Pappersprover påträffade på Postmuseum

Helt nyligen har Peter Lorentzon påträffat ett kuvert på Postmuseum innehållande olika papper, som överensstämmer med ovanstående beskrivning. I samma bunt fanns ett helark vanligt frimärkspapper av typ 3 med 8 hörnvattenmärken. En anteckning angav ”Pappersprover (tidigt) 1870-tal”. Faktaruta 2 ger egenskaper för sex arkdelar (A – F), alla utom en på strimmigt papper (typ 3 ovan).

Av speciellt intresse är ”B”, som har ett stort vattenmärke med stiliserade blomster och druvklase (?). Exakt samma vattenmärke har påträffats på ett avdrag av ”Järnum-typ”. Detta styrker att Postverket känt till och sanktionerat dessa ”postuma provtryck”. Ett flertal av avdragen som utfördes 1871 har säkerligen stannat hos Postverket.

Faktaruta 2: Pappersprover påträffade i Postmuseums källarvalv 2018; sex arkdelar A till F klassificerade efter:

Provark	Yttre dimensioner	papperstyp	mm mellan fåror	antal ribbor/cm	tjocklek, mm
A	21 x 18,3 cm	strimmigt	26	7-8	0,09 - 0,10
B	17 x 22,5 cm	strimmigt	25-26	9	0,11 - 0,12
	del av stort vattenmärke i kanten, se bild nedan.				
C	27 x 22,5 cm	strimmigt	27-28	7	0,10 - 0,11
D	22 x 18,5 cm	strimmigt	25	8-9	0,12 - 0,14
	vattenmärke i ovankant (HOWARD) och nedre vänstra hörn (LR), se bild.				
E	27,5 x 21,3 cm	strimmigt	25	7	0,06 - 0,07
F	19,5 x 16 cm	slätt	ingen strierad viramarkering		0,08 - 0,09

Alla arken är gråvita men med dragning åt rosa (A), grått (B) eller gråbrunt (F).

Övre parti av pappersprov B med vattenmärket.

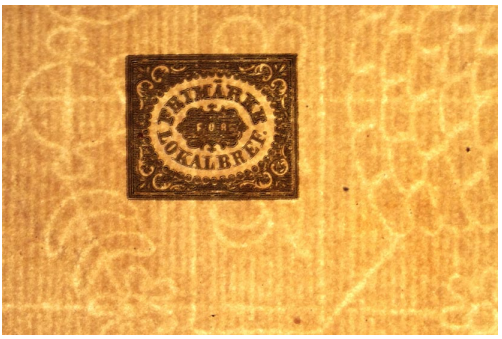

Pappersprov B och ett avdrag från moderstämpeln för lokalfrimärket (ex. Arne O. Olsson) har identiska vattenmärken. Detta pekar på direkt medverkan av Postverket vid tillkomsten av samtliga svartavdrag som har samma ursprung som de i Järnumdonationen. Något beskuret.

Pappersprov D, med LR nere till vänster.

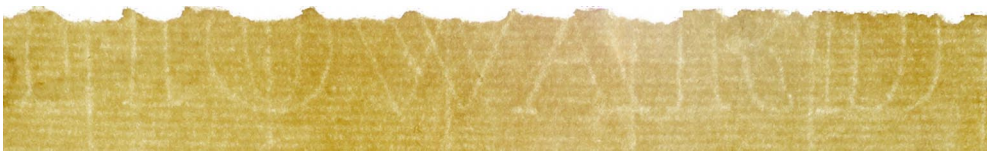

Pappersprov D, med vattenmärken i form av bokstäver HOWARD upptill.

IV. Skilling banco typ A, essayer

Sparre utförde en första stålgravyr med ett glesare bottentryck innan han nådde fram till den godkända typ B. Originalgravyren av denna typ A finns bevarad, liksom all tryckmateriel som anges i faktaruta 4, samt tillägget sidan 109. Originalmatrisen, de fem obearbetade bildstämplarna, valörstämplarna samt sex valörmatriser (en makulerad, då den spruckit) är alla av järn.

Klichéer i mässing präglades endast för valören 4 skilling banco. Numera finns 198 stycken i behåll. Det borde ha varit minst 200 för att fylla ett plåtpar.

Nils Strandell skriver i *Nordisk Filatelisk Tidskrift* 1932, sid. 109, att Sparre torde ha medfört enstaka av dessa mässingsklichéer till Paris, och att de efter hans död 1921 påträffats och förstörts, ”*tillsammans med alla de*

Faktaruta 3: Patris och matris som definitioner inom boktryckskteknik
I en patris är bilden spegelvänd. Gravören har med sin stickel skurit bort alla detaljer, som inte skall avsätta färg. Bokstäverna i SVERIGE (i spegelskrift) utgör upphöjda öar på originalgravyren för skilling banco, och framträder färgfyllda och rättvända vid avtryck.

Originalgravyren i boktryck är en patris, liksom alla efterföljande steg där bilden är *spegelvänd*. Om man kopierar en patris genom prägling, dvs. trycker in den i en plan yta av ett mjukare material, uppstår en matris med rättvänd bild. Bortsett från de praktiska problemen med att provtrycka en nedsänkt yta, skulle resultatet blivit en spegelvänd bild. ”Matrisavdrag” existerar därför inte, om man undantar vad som skedde under den s. k. ”Äkthetsutredningen” 1975 (ÄU-75).

I äldre filatelistisk litteratur kan man ibland finna annan användning av termerna ”patris” och ”matris”. Det kan ju verka förvirrande att själva originalgravyren också kallas ”modergravyr” eller ”moderstämpel”. Men en patris är den likafullt!

Faktaruta 4: Bevarad tryckmateriel för skilling banco typ A (essayer)
Originalgravyr = modergravyr / moderstämpel. Stål. PM 3717.
Originalmatris / modermatris. Härdat järn. PM 8216.
Bildstämplar i järn, 5 stycken. Saknar valör. PM 8215.
Valörstämplar (originalstämplar) i järn, 5 stycken. PM 3712 - 3716.
Valörstämpelmatriser, 6 stycken. PM 8217 och PM 8218, den sistnämnda makulerad.
Klichéer För typ A framställdes enbart för 4 skilling banco.
Präglade i mässing från valörmatrisen. 198 bevarade. PM 8219.
Beträffande två matriser i mässing respektive koppar, se tillägg, sidan 109.

på privat väg från dem åstadkomna tryck utom ett”. Strandells övriga (ej återgivna) formuleringar skall tolkas som att klichéerna inte påträffades i kvarlåtenskapen, utan att de tycks ha kommit på avvägar i Paris före Sparres död.

Tryck från tryckmateriel typ A av skilling banco

Ett arbetsavdrag av modergravyren innan den försetts med bottenmönster är känt. Det omnämns av Hugo Olsson 1950 i en handbok över skilling bancofrimärken, i första hand baserad på Fredrik Benzingers samlingar. Objektet fanns på Stockholmia 86 i Lawson Stones exponat. Det beskrevs första gången 1930 i festskriften med anledning av sjuttio-femårsminnet av frimärkenas införande i Sverige. Författare var Hjalmar Olsson och Nils Strandell. Avdraget är utfört på ett 0,09 mm tjockt, vitt, lodrätt strimmigt papper (7 räfflor per cm), och mäter 31 x 34 mm. Tillkomståret är 1854.

Postmuseum äger sedan länge ett svartavdrag av den fullbordade gravyren, typ A. Det saknar valör, och är utfört på ett 0,05 - 0,06 mm tjockt, vitt glansigt kartongpapper. Om ursprunget är själva moderstämpeln eller en bildstämpel är svårt att avgöra. Detta unika avdrag torde vara ett provtryck, utfört senast i början av 1855, även om man på det utställda bladet anger att tidpunkten är oklar.

Redan innan Postmuseum mottog Järnumdonationen hade man en komplett serie valörstämpelavdrag. De är utförda på samma typ av kartongpapper som det valörlösa avdraget, och är alltså samtida.

De präglade mässingsklichéerna av 4 skilling banco visade sig redan från början vara oanvändbara, då de inte återgav detaljerna i gravyren med godtagbar skärpa. Enligt Hjalmar Olsson/Strandell 1930 skulle det existera avdrag från en sådan kliché på Postmuseum,”*samt i en privat samlares ägo, på olika*

Från vänster: Arbetsavdrag (foto Helena Obermüller Wilén.); moderstämpelavdrag (Postmuseum) från 1854. Sist i raden ett avdrag från en kliché som nytillverkades för en bok 1930.

försökspapper". Avtrycken är så pass avvikande, att de inte kan förväxlas med valörstämpelavdrag.

Ett avdrag från en mässingskliché i valören 4 skilling banco har redan nämnts. Det är hittills ensamt i sitt slag, och kan sannolikt knytas till Sparre (enligt intyg från Strandell 1950). Var de övriga avdragen i 1930 års beskrivning finns idag är okänt. De skall inte förväxlas med avdrag som tillkommit på 1900-talet i studiesyfte, senast 1975 .

Observera att avbildningarna på sidan 54 i Festskriften 1930 (*Meddelande från Postmuseum nr 12*) är utförda med nyframställda kopparklichéer, vilka förvaras i depå (arkivnumrering på boxen är 694g). Avbildning av samma objekt på sidan 33 i Olsson/Benzingers handbok (författare Olsson, material från Benzinger) om skilling bancofrimärken från 1950 har samma ursprung och utseende. Man kan helt utesluta dessa klichéer från diskussionen om Järnumavdragen.

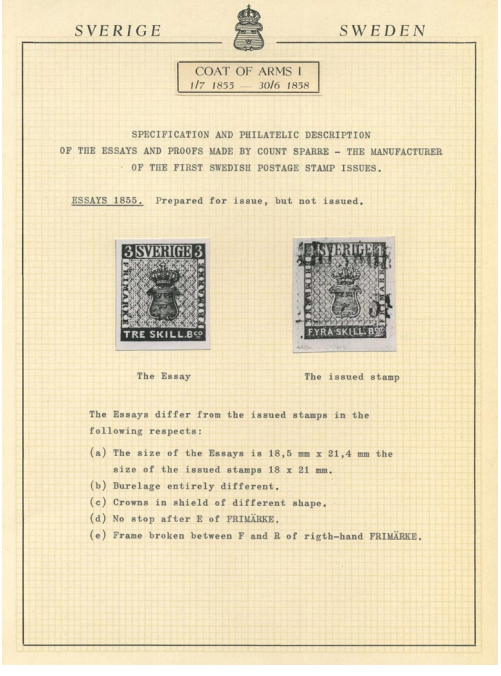

SVERIGE SWEDEN

COAT OF ARMS I
1/7 1855 — 30/6 1858

SPECIFICATION AND PHILATELIC DESCRIPTION
OF THE ESSAYS AND PROOFS MADE BY COUNT SPARRE – THE MANUFACTURER
OF THE FIRST SWEDISH POSTAGE STAMP ISSUES.

ESSAYS 1855. Prepared for issue, but not issued.

3 SVERIGE 3 FRIMARKE TRE SKILL.BCO

4 SVERIGE 4 FYRA SKILL.BCO

The Essay — The issued stamp

The Essays differ from the issued stamps in the following respects:

(a) The size of the Essays is 18,5 mm x 21,4 mm the size of the issued stamps 18 x 21 mm.
(b) Burelage entirely different.
(c) Crowns in shield of different shape.
(d) No stop after E of FRIMÄRKE.
(e) Frame broken between F and R of rigth-hand FRIMÄRKE.

Titelbladet från New York 1956.

Postmuseums valörstämpelavdrag är utförda på samma papper som moderstämpelavdraget. Valören 4 skilling banco, se nästa sida.

Till vänster ett valörstämpelavdrag från Postmuseums kompletta serie; i mitten enda kända avdrag från mässingskliché, som kan knytas till Sparre i Paris; utfört på tunt papper (0,050 mm); som jämförelse (till höger) visas bild ur bok av liknande avdrag från 1930, troligen från en nytillverkad kliché.

Faktaruta 5: Skilling banco typ A i Järnumdonationen, papperssorter

3 skill. b:co	Slätt gråaktigt medeltjockt papper (typ 2); 0,065 mm.
3 skill. b:co	Horisontellt strimmigt gulaktigt kartongpapper (typ 3); 0,110 mm. Avdraget utfört på baksidan (där viramönstret är tydligast).
3 skill. b:co	Vertikalt strimmigt grått tunt papper (typ 3); 0,046 - 0,050. Avdraget utfört på framsidan (där viramönstret är något svagare).
4 skill. b:co	Slätt gråaktigt medeltjockt papper (typ 2); 0,062.
4 skill. b:co	Vertikalt strimmigt gulaktigt papper (typ 3); 0,090 - 0,095 mm. Avdraget utfört på baksidan. Del av vattenmärke i vänster marginal.
4 skill. b:co	Horisontellt strimmigt grått tunt papper (typ 3); 0,045 mm. Avdraget utfört på framsidan (där viramönstret är otydligast).
6 skill. b:co	Slätt gråaktigt medeltjockt papper (typ 2); 0,060 mm.
6 skill. b:co	Slätt gråaktigt medeltjockt papper (typ 2); 0,060 mm (samma papper).
8 skill .b:co	Slätt gulaktigt kartongpapper (typ 2); 0,100 mm.
8 skill .b:co	Horisontellt strimmigt gulaktigt kartongpapper (typ 3); 0,100 mm. Avdraget utfört på framsidan (där viramarkeringen är otydligast).
24 skill b:co	Slätt grått medeltjockt papper (typ 2); 0,060 mm.
24 skill b:co	Vertikalt strimmigt grått kartongpapper (typ 3); 0,100 mm. Avdraget utfört på framsidan (där viramönstret är otydligast).

Valörstämpelavdrag skilling banco typ A i Järnumdonationen

I Järnumdonationen ingår tolv avdrag från valörstämplar, monterade på fyra blad. Montering på rutat papper och linjedragning med tuschpenna var ”guldstandard” vid den tiden.

I Festskriften 1930 uppges att *”med dessa gravyrer tryckta essayer på olika försökspapper existerar i en stor svensk specialsamling”.* Det kan vara Benzinger som åsyftas, men det finns fler kandidater. Vi kan redan nu avslöja att det som senare kom att utgöra Järnumdonationen fanns omkring 1930 hos en belgisk frimärkshandlare, som redan 1932 hade kontakt med Strandell om avdragen. Det kom att resultera i synnerligen positiva utlåtanden på svenska och engelska.

Faktaruta 5 ger en översikt av papprets egenskaper. I många fall förekommer små blå korn i pappret, av Ernst Fromén på sin tid benämnda ”koboltstänk”. Jag kan inte avgöra deras signifikans, eller om de kan ge någon vägledning om papprens ursprung.

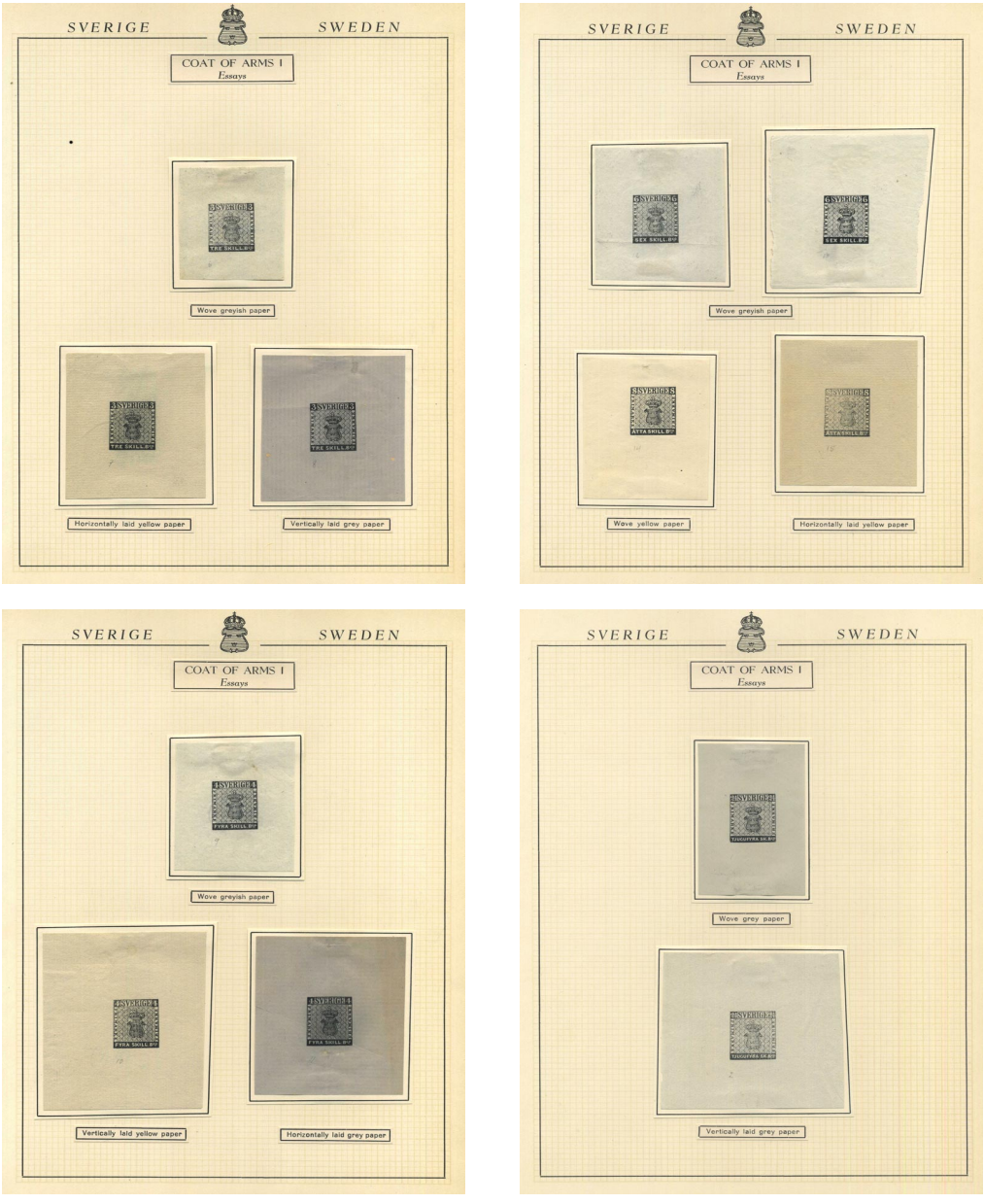

Blad med essayer typ A i valörerna 3, 4, 6, 8 och 24 skilling banco ur Järnums exponat.

Äkthetsutredningen 1975

”Äkthetsutredningen” (ÄU) föranleddes av att en grupp på sin tid tongivande filatelister ansåg att ”Den Gula Treskillingen” var en förfalskning, och att kanske många av Postmuseums skillingar inte heller skulle vara äkta. Kommittén som arbetade med frågan blev aldrig enig. Få seriösa filatelister torde idag dela skeptikernas extrema åsikter. I samband med ÄU-75 fick Finlands Banks Sedeltryckeri i uppdrag att utföra avtryck från samtlig tryckmateriel av skilling bancotyp, såväl typ A som den godkända typ B. Dessa avdrag jämte fotografiska bilder och negativ förvaras på Postmuseum.

Valörstamparna av typ A var fortfarande i utmärkt skick 1975, vilket dessa exempel visar.

Valörstämpelavdrag typ A från Järnums utställningsblad. Ramskadan vid höger F återkommer.

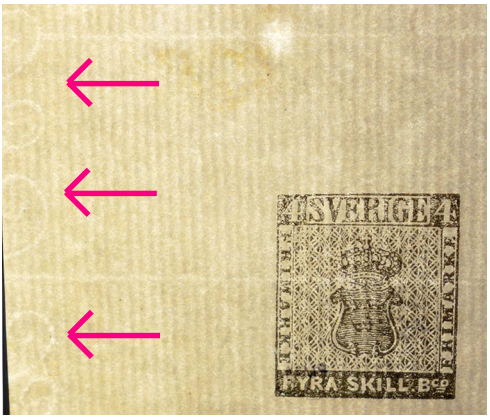

Liten del av vattenmärke till vänster; lodrätt strimmigt papper.

V. Stockholms svarta lokalfrimärke

Två plåtuppsättningar

Modergravyren är förkommen och aldrig beskriven. Såväl design som gravyr har tillskrivits Wilhelm Eurenius. Två något avvikande gravyrer (bild nästa sida) utfördes innan man vid tredje försöket erhöll ett godkänt resultat. Plåtparet för *Facit-katalogens* nummer 6A bestod av 200 lösa klichéer, gjutna i stilmetall. Inga av dessa är bevarade. Däremot finns ett 20-tal reservklichéer i behåll. Dessa är inte tillslipade längs kanterna, och inga avdrag kan härledas till dem.

Under våren 1858 lät Sparre framställa åtta kvartsplåtar i London, vilka togs i bruk först i augusti 1859. Det nya plåtparet är bevarat i sin helhet, och kom senast till användning 1930. Det kan vi indirekt tacka Nils Strandell för!

Vad som i tidigare frimärkskataloger betecknats 6a[3] (”nya plåtarna”) kommer från och med i år att kallas 6B. Originaltryck från 6A och 6B uppvisar båda mer eller mindre tydliga spår av en horisontell spricklinje. Den finns i samtliga klichéer.

Sprickan syns minimalt hos 6B

Sprickan (inte bara en repa!) fortsätter ner längs klichéernas vertikala kanter. Vilka delar av gravyren som berörs framgår av den schematiska framställningen. Eftersom alla kända avdrag av ”Järnum-typ” (5 ex) saknar varje spår av spricklinje kan vi dels dra slutsatsen att dessa avdrag har själva modergravyren som ursprung, dels att sprickan måste ha uppstått i modermatrisen i samband med prägling av en moderpatris (se faktaruta 3). Hos 6A och 6B syns alltid ”skalperingen” av det vänstra nedre hörnornamentets uppåtriktade utlöpare, medan linjen genom (L)O sällan framträder i 6B. Den är desto tydligare i 6A, men kan vara svår att upptäcka när en överinfärgad plåt använts.

Kännetecken för tryck från äldre plåtar enligt handböcker/kataloger

De ”officiella” kännetecknen för 6A gentemot 6B är inte helt konstanta. Katalogen anger:

1. Fläck i mittstrålen av vänster övre hörnornament.
2. Spricka genom O i LOKAL (sprickan ”skalperar” övre del av hörnornament).

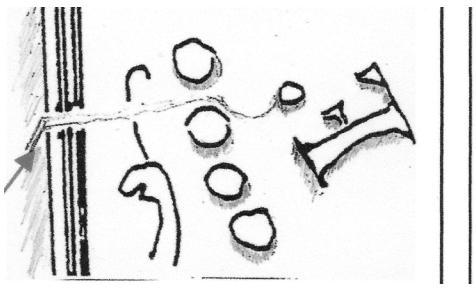

Klichéns vänstra kant.
Höger kortsida på frimärket.

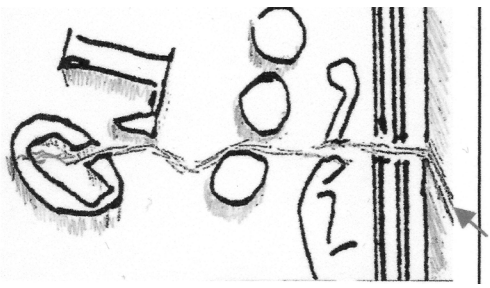

Klichéns högra kant.
Vänster kortsida på frimärket.

3. Färgstreck genombryter högra konturen av ”svansen” på den övre delen av nedre vänstra hörnornamentet.

4. Färgstreck över mittknippet i vänster nedre hörnornament, når ibland högra delen av samma ornament.

5. Liten rund fläck precis ovanför den nedre yttre ramlinjen i höjd med (L)B(R).

Av dessa markörer är nr 3 den enda som praktiskt taget alltid ses hos 6A men aldrig hos 6B.

När man 1871 förberedde nytryck utförde man provtryck från minst en kvartsplåt som avvek något från den godkända. Dess öde är okänt. Avdragen upptäcktes på Postmuseum under arbetet med 1961-64 års handbok. Tre fyrblock och en handfull lösa märken är kända, de flesta tandade med 1865 års aggregat med vänster kortsida nedåt.

Essayen med många fingeravtryck finns på Postmuseum. Den upptäcktes i W. Eurenius kvarlåtenskap.

Nästan alla kännetecken för de gamla plåtarna finns på vänster planhalva.

Eurenius tummade avdrag från Postmuseum. Bilden är beskuren.

”Nytrycksprov av avvikande typ” (upptill) känns lättast igen på att ”I” saknar främre fotstreck. Nedre bild från original av nya plåtarna.

Svartavdrag av lokalfrimärket i Järnums donation

Två avdrag ingick i Järnums exponat, båda är utförda på slätt, gulaktigt papper (typ 2), men av olika tjocklek: 0,050 respektive 0,080 mm. Jag har bara stött på tre avdrag av samma typ utanför Postmuseum. De är alla överinfärgade, liksom Järnums båda avdrag. I lupp kan man ändå följa varje gravyrstreck. Spricklinje saknas och den högra konturen av ornamentet är intakt vid den röda pilen. Avdraget är från moderstämpeln, och detta är enda vittnesbörden som existerar.

Moderstämpelavdragen från bladet nertill.

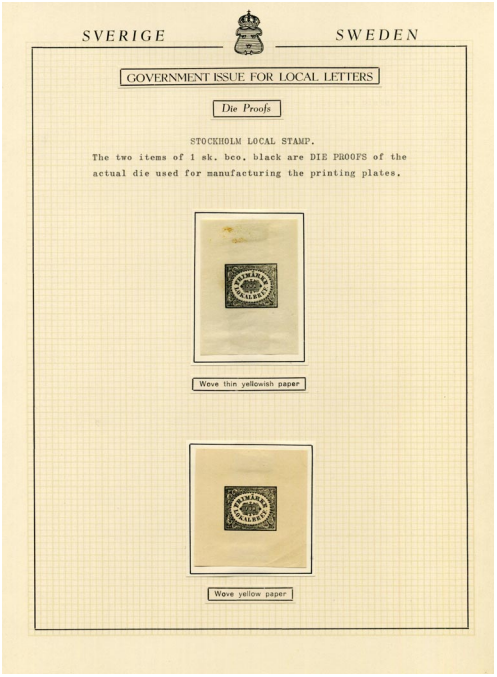

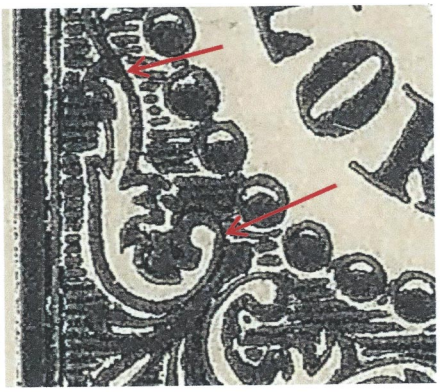

Detaljerna som bevisar avdragens ursprung: ingen spricklinje, intakt ornamentkontur.

VI. Vapentyp i öre-valörer

Tryckmateriel

Ursprunget till vapentyp öre är en stålgravyr, som inte kunde återfinnas när jag själv studerade tryckmateriel på Postmuseum på 1980-talet. Detta trots att Handboken 1961 (del 1) säger annorlunda:

”Moderstämpeln och originalstämplar är bevarade och finns i Postmuseum. Där finns även patriserna om 25 klichéer. Man har under lång tid inte vetat om deras existens eller rättare sagt deras status, i det man förmodat dem vara reservkvartsplåtar. Patriserna igenkännes dock lätt på att (grund)typsfelen inte är så framträdande eller så stora som på de av dem framställda kvartsplåtarna. Även (grund)typsfelen blir således förgrovade vid överföringen från patris via matris till kvartsplåt”.

Den som vill få en fördjupad bild av plåtframställningen hänvisas till faktaruta 3 samt SFF:s Handbok del 1, sidan 4 - 7 i avsnittet ”*Inledning*” av ”*Vapentyp i öre*”. På 1960-talet hade man dock inte observerat de eftergraveringar i flera steg, som studiet av Järnumdonationen indirekt avslöjade.

I moderstämpelns frånvaro (den kanske dyker upp) är tillverkningskedjans tidigaste bevarade steg två illa åtgångna kopparmatriser. Dessa uppvisar sprickor, som talar för att närmast föregående tillverkningssteg har varit inprägling av modergravyren (stål) i var sin kopparplatta. Förekomsten av *två* matriser visar att man utfört eftergravyrer i moderstämpeln: Våglinjen ovanför den stora kronans pannring har förbättrats liksom småkronornas kronblad. Därför behövde man göra en ny matris.

De två kopparmatriserna svarar mot var sin typ av bevarad bildstämpel, varav typ I finns i två sinsemellan närmast identiska stampar. Dessa är märkta ”PM 210” resp. ”PM 211”. De har formen av kopparpatriser (spegelvänd bild), där godset är några mm tjockt. Båda dessa bildstämplar är fasade, så att bottenplattorna är några mm bredare än bildsidans ytterdimensioner. ”PM 211” har dessutom försetts med en något större, ca 1,5 mm tjock bottenplatta av stilmetall, normalt en förberedelse för avdrag, men det kan inte uteslutas att både ”PM 210” och ”PM 211” användes för att framställa nedan beskrivna ”Essay av typ I”.

I Postmuseums samlingar förvaras också en tredje bildstämpel, märkt ”PM 212”, som kan knytas till Essay typ II. ”PM 212” har samma påbyggnad i botten som ”PM 211”.

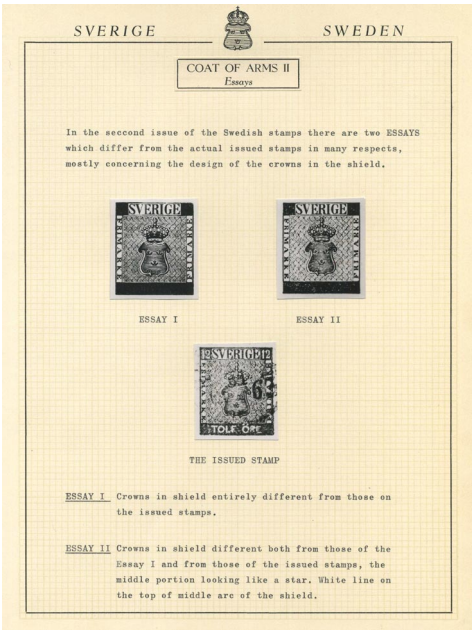

SVERIGE SWEDEN

COAT OF ARMS II
Essays

In the seccond issue of the Swedish stamps there are two ESSAYS which differ from the actual issued stamps in many respects, mostly concerning the design of the crowns in the shield.

SVERIGE FRIMÄRKE

ESSAY I

SVERIGE FRIMÄRKE

ESSAY II

12 SVERIGE 12 TOLF ÖRE

THE ISSUED STAMP

ESSAY I Crowns in shield entirely different from those on the issued stamps.

ESSAY II Crowns in shield different both from those of the Essay I and from those of the issued stamps, the middle portion looking like a star. White line on the top of middle arc of the shield.

Bladet där Järnum förklarar skillnaderna mellan Essay I, Essay II och godkänd typ.

Förutom dessa tre bildstämplar finns sex olika valörstämplar i behåll. Dessa har alla kännetecknen för Essay II, men har dessutom individuellt bearbetade små kronor i skölden. Bilden på sidan 91 visar hur de sex valörernas vapensköldar skiljer sig åt.

Kvartsplåtar och kvartsplåtspatriser är, som nämnts i Handboken, bevarade för samtliga valörer.

Postala provtryck från 1858

Ett provtryck av moderstämpeln i svart på grågult, något poröst 0,09 mm tjockt papper är beskrivet. Ytterdimensionerna är 20 x 24 mm. Den vågiga konturen ovanför själva pannringen är ofullständig och mindre tydlig än på originalmärken. Småkronorna har samma sirliga utseende som i Essay I. Tillkomstår är 1858. Finns på privat hand.

Avdrag från moderstämpeln, snäva marginaler (ur Handboken del I / 1961).

På privat hand finns också ett avdrag från en valörstämpel 12 öre med fulla inskriptioner sånär som på höger 12, men kronorna i skölden ser ut som i Essay typ II.

I Sveriges första handbok från 1905, sidan 206, finns en skarp bild av ett bildstämpelavdrag där de små kronorna retuscherats till slutligt utseende. Det är ett arbetsavdrag för den blivande valörstämpeln 5 öre. Det är inte utställt, men kan finnas någonstans i Postmuseums gömmor.

Från bild ur Handboken 1961/del I (rastrerad).

Från bild ur Handboken 1905 – 5 öre på gång!

Hur arbetet med valören 5 öre fortsatt framgår av nästa avdrag (på Postmuseum), där FEM ÖRE tillkommit, men 5:orna i de övre hörnen saknas. Detta avdrag är i själva verket ett av en hel serie valörstämpelavdrag som är utställda i Postmuseums huvudsamling.

De är alla utförda på ett slätt, gulvitt papper, 0,075 - 0,085 mm tjockt. De hör uppenbarligen ihop och är framställda våren 1858.

I privat ägo finns dessutom 9, 12, 30 och 50 öre som av allt att dömma är på samma ensartade papper. De bör alltså ha tillkommit samtidigt. Den privata gruppen omnämndes redan i Handboken 1964. Efter mer än ett halvt sekel dök dessa avdrag upp på marknaden 2017. Här är det allså fråga om riktiga postala provtryck!

Postmuseums kompletta serie valörstämpelavdrag, där den ofullbordade 5 öre daterar alla till våren 1858.

Det finns även svartavdrag från delar av hela originalplåtarna, utförda på ett papper märkt **Proftryck** på baksidan. Valörerna 12 och 30 öre är kända. Sådana provtrycksark har använts i samband med inkörning av plåtarna. I några fall har man försökt att riva loss arkdelar från mahogny-träfotens underside och utbjudit mer eller mindre trasiga exemplar till försäljning. Trycket brukar vara oskarpt. Sådana korrekturavdrag är också kända av 17 och 20 öre liggande lejon. De skall ej förväxlas med gravyr-provtryck, som har en helt annan skärpa.

Dessa fyra avdrag hör ihop med Postmuseums avdrag på samma papper från våren 1858.

Korrekturavdrag från plåt 8, position 56.

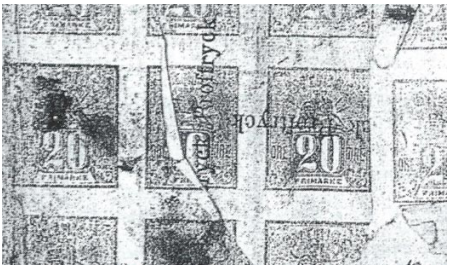

Korrekturavdrag (makulatur!).

Korrekturavdrag. Scandiaavdrag.

De otandade så kallade Scandiaavdragen i brunt av valören 30 öre härstammar också från originalplåt, och utgör färgprov. ”Scandia” är tryckt på baksidan av dessa ark, men berör bara en del positioner.

Avdrag från bildstämplar för vapentyp ö re i Järnumdonationen

Över hälften av avdragen i Järnumdonationen, 28 stycken, hör till vapen-öre. Åtta är valörlösa essayer svarande mot bildstämpel typ I respektive typ II. Faktaruta 6 visar avdragens fördelning på de tre olika pappers-sorterna.

Essay typ I och typ II

Benämningen ”essay” i filatelistiska sammanhang brukar reserveras för tillfällen då det föreligger en eller flera avvikande versioner av ett senare utgivet frimärke. Ibland har en essay en förkastad originalgravyr som ursprung, se exemplet ”Typ A” för Skilling banco. Men ibland härstammar essayen från samma originalgravyr som frimärket, men eftergravyrer har ändrat detaljer på ett markant sätt innan originalupplagan trycktes.

Essay typ II är bara känd i dessa två exemplar, medan minst tre exemplar av Essay typ I av ”Järnum-typ” finns i privat ägo.

Essay I (överst till höger) är tätare än Essay II, som fått en tydlig våglinje över pannringen och taggiga kronblad. Matrisfel som överförs till original-märken via typ II är bland annat olikstora punkter över höger Ä och brott under linje under S(V).

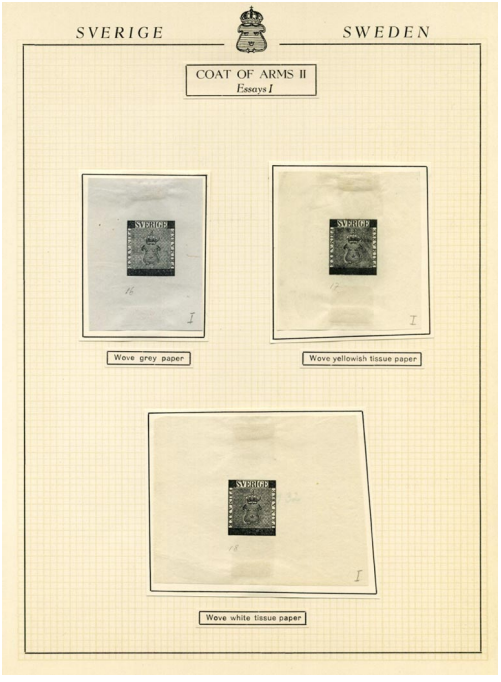

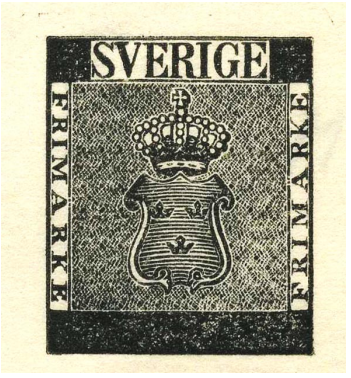

Essay I med svaga spår av klichekantlinjen upptill. Underst Essay II från bladet nedan.

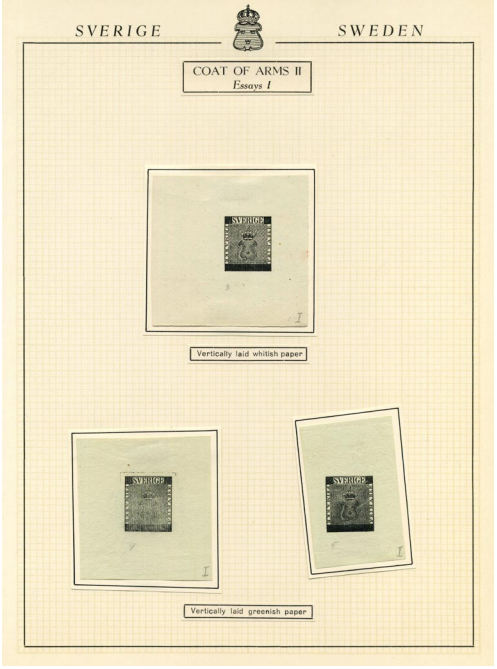

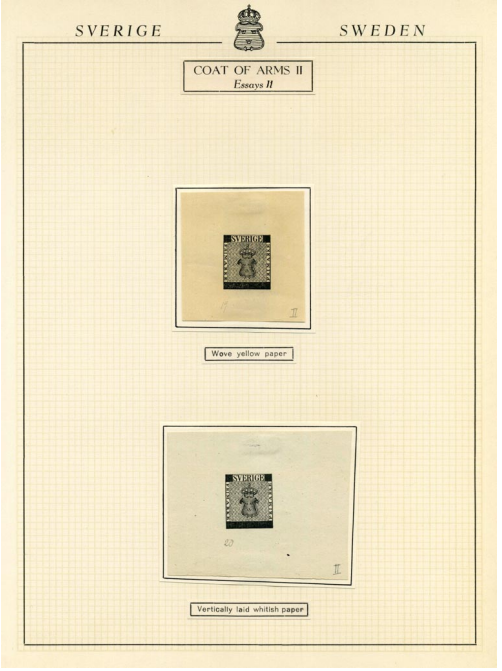

Övriga sex avdrag från donationen, det sista Essay II. Pilar markerar klichékantlinjer.

Faktaruta 6: Essayer för vapentyp-öre i donationen, papper

Essay I	Slätt grått tunt - medeltjockt papper (typ 2); 0,052 – 0,055 mm.
Essay I	Glansigt svagt gulaktigt silkespapper (typ 1); ca 0,030 mm.
Essay I	Glansigt vitt tunt - medeltjockt papper (typ 1); ca 0,055 mm.
Essay I	Vertikalt strimmigt vitaktigt kartongpapper (typ 3); 0,095 – 0,099 mm. Avdraget utfört på framsidan (där viramarkeringen är svagare).
Essay I	Vertikalt strimmigt grönaktigt kartongpapper (typ 3); 0,100 – 0,110 mm. Avdraget utfört på framsidan (där viramarkeringen är svagare). Tydliga klichékantlinjer runt övre vänstra hörnet.
Essay I	Vertikalt strimmigt grönaktigt kartongpapper (typ 3); 0,100 – 0,110 mm. Avdraget utfört på baksidan (där viramarkeringen är tydligast). **Vattenmärke** når in i frimärksbilden. Avbildas på nästa sida.
Essay II	Slätt gult medeltjockt papper (typ 2); ca 0,080 mm. Tryckt på den något mer glättade ytan; trycket har stark svärta.
Essay II	Vertikalt strimmigt vitaktigt kartongpapper (typ 3); 0,095 mm. Tryckt på framsidan (där viramarkeringen är något svagare). Detaljrik bild med mycket god svärta.

Eftergravyr av och mellan småkronorna
Underlag för valörstämplarna har tagits som galvaniska kopior av bildstämpel, typ II. De tunna kopparskalen har från undersidan utfyllts med stilmetall. Kända arbetsavdrag av valörerna 5 öre (Postmuseum) och 12 öre visar entydigt det fortsatta förloppet: Sparre har först tagit sig an valören 12 öre. Efter ingravering av TOLF ÖRE nedtill och 12 i övre vänstra hörnet har han tagit ett arbetsavdrag, där kronorna i vapenskölden inte utföll till belåtenhet.

Han har då slipat ned de centrala partierna på samtliga blivande valörstämplar. Det har medfört att linjer i skölden förgrovats, och inte riktigt når fram till de yttre konturlinjerna, som på essayerna. På valörstämplarna skimrar mittpartiet i grått eftersom det tunna kopparskiktet slipats bort och blottar stilmetallen.

Därefter har nya småkronor ingraverats för samtliga valörer och utan gemensam mall – alla sex valörer har fått *egen* krondesign. På 9 och 24 öre har det dessutom tillkommit ett kort streck mellan de övre kronorna.

Slutligen har kompletta valörinskriptioner ingraverats. Därmed har de sex originalstämplarna omvandlats till valörstämplar.

I bilden nedan pekar pilar i valörerna 9 och 24 öre mot de extra gravyrstrecken samt i valörerna 5 och 30 öre på streck som från vänster når kontakt med den nedre kronan. Alla småkronor skiljer sig dessutom mer eller mindre åt.

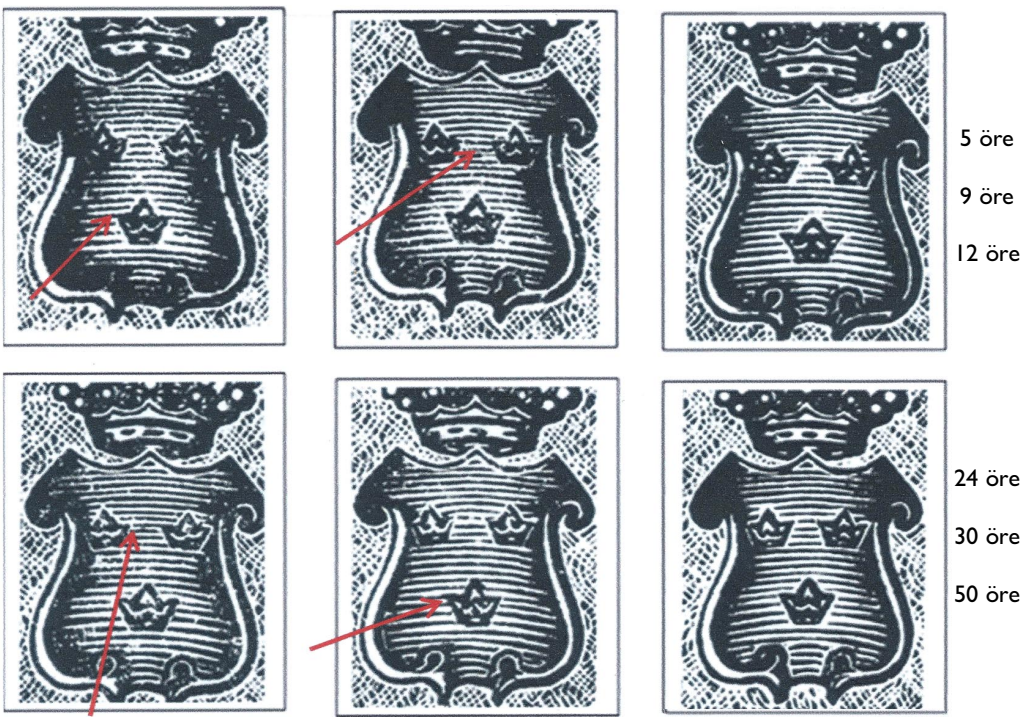

Faktaruta 7: Avdrag från valörstämplar, vapentyp öre, papperssorter

5 öre Glansigt vitt silkespapper (typ 1) ; ca 0,030 mm.
Glansigt gråaktigt tunt papper (typ 1); 0,040-0,042 mm.
Slätt gulaktigt medeltjockt papper (typ 2) ; ca 0,080 mm .
Horisontellt strimmigt grönaktigt kartongpapper (typ 3) ; ca 0,095 mm; tryckt på den mer glättade sidan; 11 horisontella strimmor/cm, avstånd mellan vertikala viramarkeringar är 23 – 23,5 mm.

9 öre Glansigt vitt silkespapper (typ 1); ca 0,034 mm.
Horisontellt strimmigt gulaktigt kartongpapper (typ 3); ca 0,130 mm; tryckt på baksidan (där viramarkeringen är kraftigast); 8 horisontella linjer/cm; avstånd mellan vertikala linjer ca 25 mm.
Slätt grått medeltjockt papper (typ 2); ca 0,050 – 0,055 mm.
Horisontellt strimmigt grönaktigt kartongpapper (typ 3); ca 0,100 mm: tryckt på framsidan; 11 horisontella linjer/cm och 23 mm mellan de vertikala vira-linjerna.

12 öre Slätt gulaktigt papper (typ 2): 0,075-0,080 mm.
Vertikalt strimmigt gråvitt kartongpapper (typ 3); ca 0,130 mm; tryckt på okänd sida; 9 vertikala strimmor/cm; 25 mm mellan horisontella fåror i viramarkeringen.

24 öre Slätt gulaktigt papper (typ 2); ca 0,080mm.
Vertikalt strimmigt vitaktigt kartongpapper (typ 3); ca 0,100 mm; tryckt på framsidan (viramarkering framträder tydligare på baksidan); 11 strimmor /cm; 27,5 mm mellan horisontella fåror; **rivna kanter**.

30 öre Slätt gulaktigt medeltjockt papper (typ 2); ca 0,085 mm; tryckt på den glättade (glansiga) sidan.
Glansigt vitt medeltjockt papper (typ 1); ca 0,050 mm;
Slätt gråaktigt medeltjockt papper (typ 2); ca 0,060 – 0,065 mm.
Horisontellt strimmigt grönaktigt kartongpapper (typ 3); ca 0,110 – 0,115 mm; tryckt på framsidan; 11 strimmor/cm; avstånd mellan vertikala fåror 24 mm.

50 öre Slätt gulaktigt medeltjockt papper (typ 2); ca 0,085 mm; tryckt på glansig sida.
Glansigt vitt tunt papper (typ 1); ca 0,050 mm; tryckt på den glättade sidan.
Slätt gråaktigt medeltjockt papper (typ 2); ca 0,063 – 0,065 mm; tryckt på den glansiga sidan.
Horisontellt strimmigt grönaktigt kartongpapper (typ 3); ca 0,100 – 0,120 mm; Tryckt på baksidan (där viramarkeringen framträder tydligast); 11 strimmor/cm; avstånd mellan vertikala fåror ca 24 mm.

Avdrag från valörstämplar i Jämumdonationen

För papperssorter, se faktaruta 7. De 20 avdragen fördelar sig på fem blad. Kvaliteten i avtrycken är strålande. Valörstämplarna är även i dag välbevarade, varför man förmodligen skulle kunna få bra avdrag även idag.

Valörstämplarna användes då kvartsplåtarna tillverkades i London under våren 1858. De har då präglats ner i ett mjukt material eller kopierats på galvanisk väg, inga moment som slitit på stamparna.

På de följande sidorna visas de fem bladen i sin helhet, och under varje blad finns bilder på respektive valörstämpelavdrag. Om avsikten med tryck på olika papper har varit att visa att tryckresultatet kan påverkas ganska mycket måste man konstatera att man har lyckats i sina strävanden. Strandell hade nog en poäng där.

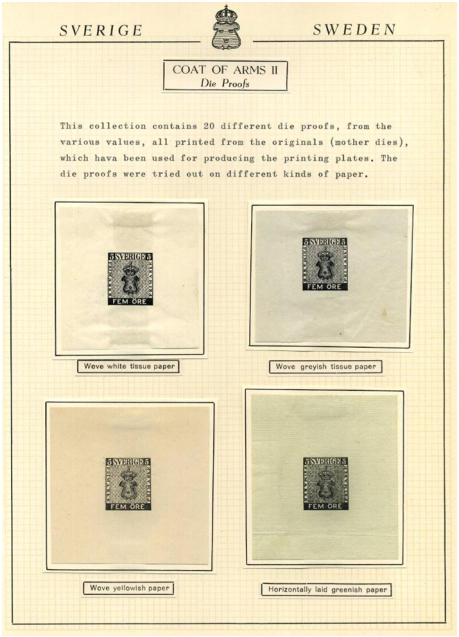

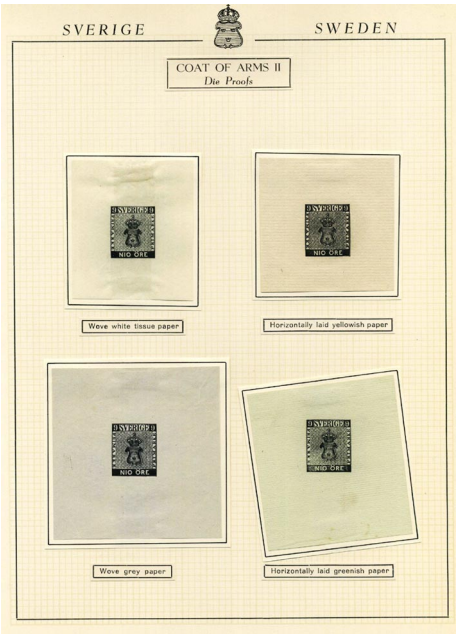

vitt papper.

grått papper.

vitt papper.

gult papper.

gult papper.

grönakt papper.

grått papper.

grönaktigt papper.

Valören 5 öre är i privat ägo känd i 3-4 exemplar.

Valören 9 öre är i privat ägo känd i 3-4 exemplar.

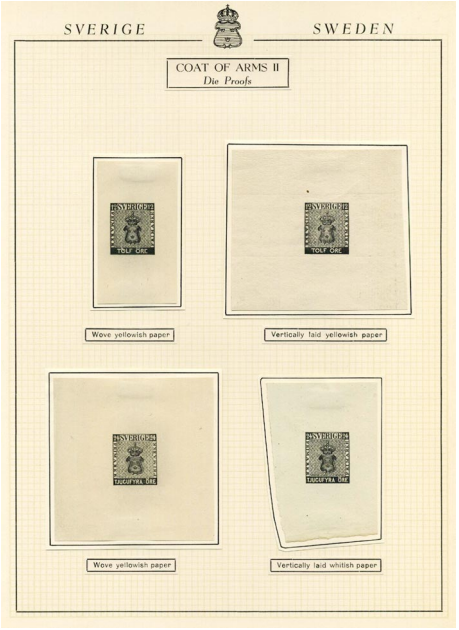

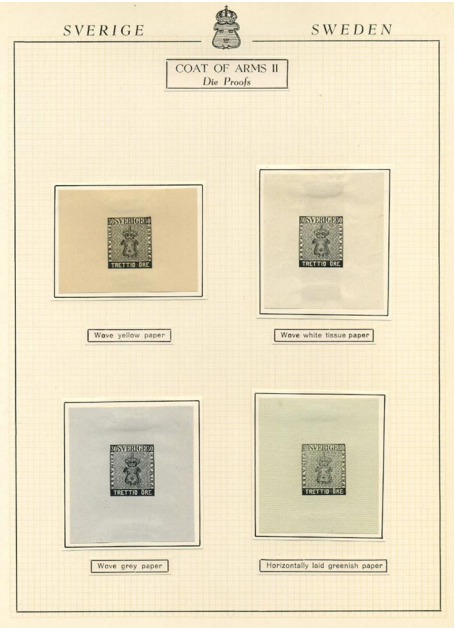

gult papper.

gulaktigt papper.

gult papper.

vitt papper.

gult papper.

vitt papper.

grått papper.

grönaktigt papper.

Valörerna 12 och 24 öre är i privat ägo känd i 2-3 respektive 1-2 exemplar.

Valören 30 öre är på privat hand känd i 3-4 exemplar.

De olika papperssorterna kan ha en rationell förklaring, men varför alla dessa olika format?? Och hur kommer det sig att de enda avdrag som Strandell med säkerhet har fått studera redan på tidigt 30-tal inte har signerats av honom? Alla andra liknande avdrag, även de i Postmuseums huvudsamling, har hans diagonala signatur.

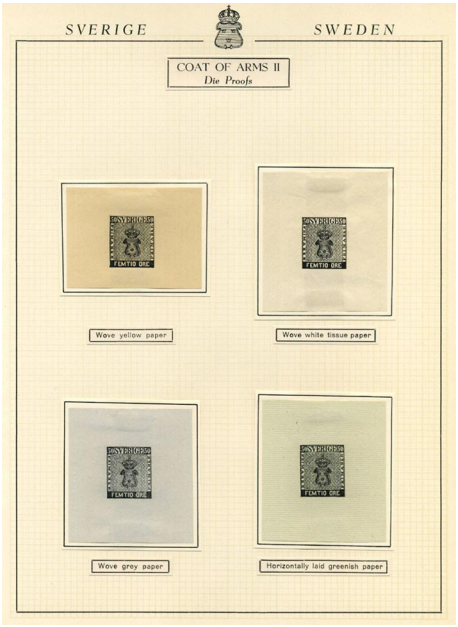

VII. Liggande lejontyp, 1862 och 1866

3 öre 1862

Tillverkningen av plåtarna för valören 3 öre har ingående beskrivits i *Postryttaren* 2016. Originalgravyren är inte bevarad eller beskriven. Postmuseum äger ett arbetsavdrag från modergravyren, där bottenmönstret saknas. Det förvärvades när Benzingers kvarvarande material såldes 1964.

På Postmuseum finns ett avdrag i utomordentlig skärpa av modergravyren. Där finns även två avdrag i blå respektive vinröd färg med något sämre bildskärpa. De bör därför vara utförda med originalstampar.

Postmuseums arbetsavdrag utan bottenmönster.

gult papper.

vitt papper.

grått papper.

grönaktigt papper.

Valören 50 öre är på privat hand känd i 4-5 exemplar.

Unikt avdrag av färdig originalgravyr. Postmuseum.

Avdrag från originalstämplar, Postmuseum. Man anar lite av de problem med yttre ramlinjerna, som sedan kom att ”drabba” typ 1.

Den godkända gravyren föregicks av en essay med avvikande bottenmönster och strålgloria. Ett sådant svartavdrag med samma strimmiga papper och breda marginaler som hos ”Järnumavdrag” är utställt i Postmuseum. Mycket talar för att tillkomståret är 1871 (inte 1862), speciellt som ett liknade förhållande gäller två valörstämpelavdrag för 17 och 20 öre (se nedan).

Postmuseums essay på horisontellt strimmigt papper liknar Järnumavdragen. På baksidan diagonalt signerat ”Strandell”.

Ett albumblad av donationen innehåller två avdrag av denna Essay typ 0. Märkligt nog benämner vare sig Strandell eller Åke Järnum dessa avdrag essayer, de kallas bara ”die proofs”. I Postmuseums förvar finns bara en kopparmatris (nedsänkt, rättvänd gravyr) av denna version. Motsvarande patris är inte bevarad, och inte heller beskriven i litteraturen. Dessa båda avdrag är därför ytterligare bevis för att Järnums donation inte innehöll objekt som tillverkats i modern tid.

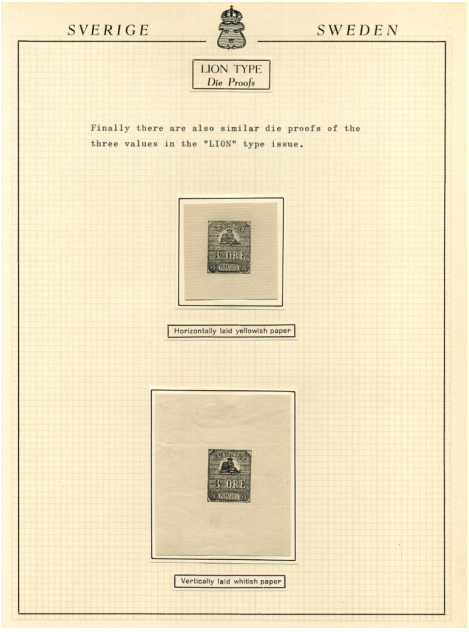

Essayer typ 0. Okända i privat ägo.

Avvikande bottenmönster strålglorian saknar kontur.

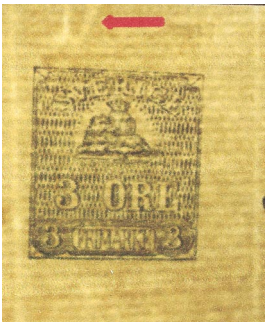

Avdraget av 20 öre (PM) anses vara färgprov.

Faktaruta 8: Essay 3 öre liggande lejon typ 0.
Horisontellt strimmigt gulaktigt kartongpapper (typ 3); ca 0,130 mm; tryckt på baksidan; 8 strimmor/ cm; 25 mm mellan de lodräta fårorna; ***marginalvattenmärke!***

Vertikalt strimmigt vitaktigt kartongpapper (typ 3); ca 0,130 mm; tryckt på baksidan; 8 strimmor/cm; 25 mm mellan de vågräta fårorna.

17 och 20 öre liggande lejon 1866
Originalgravyr saknas, bara tryckmateriel i kvartsplåtsformat har bevarats. Avdrag från moderstämpel finns, både i ofullbordat och färdigt utförande.

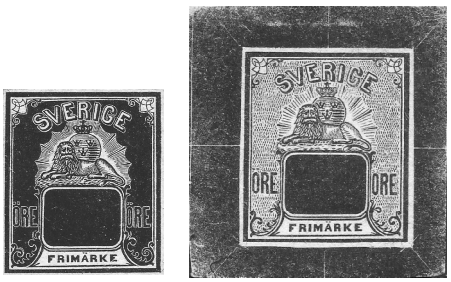

Arbetsavdrag utan bottenmönster är bara känt som ”lilliput”. I nästa stadium har gloria och nedre hörnornament lättats upp.

I Benzingers samling ingick ett svartavdrag av 17 öre med snäva marginaler. I Shannahan´s auktionskatalog från 1959 har det nr 1291, pappret anges vara ”pelure (seiden)”, alltså mycket tunt. Avdrag i röd färg på silkespapper (som Benzingers avdrag av 17 öre!) av valören 20 öre finns på Postmuseum och är också känt på privat hand.

Oskarpa tryck av 17 och 20 öre härstammar från upplappningen av kvartsplåtarna. De bör kallas korrekturavdrag (jämför sidan 87- 88.)

I Postmuseums huvudsamling finns två valörstämpelavdrag med breda marginaler och på ett slätt, gulaktigt, 0,08-0,09 mm tjockt papper. Trycket är utfört på den glättade sidan. Båda avdragen är diagonalt signerade Strandell. Det är okänt när de kom till Postmuseum. Tryckåret är uppenbarligen 1871.

Postmuseums avdrag av Järnumtyp.

De avslutande fyra avdragen i Järnumdonationen är utförda med valörstämplarna till 17 och 20 öre, som daterar sig till 1866. Valörstämplar finns inte diarieförda och är inte beskrivna i litteraturen.

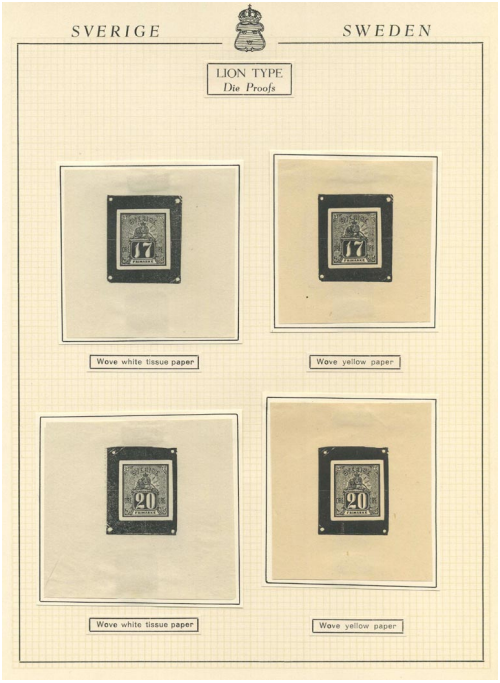

Valörstämplarna har varit utformade som plattor vilka skruvats fast mot något underlag.

Faktaruta 9: Liggande lejon 17 och 20 öre.
Glansigt vitt tunt papper (typ 1); ca 0,045 mm.
Slätt gult medeltjockt papper (typ 2); ca 0,080 mm.

Glansigt vitt tunt papper (typ 1); ca 0,050 mm.
Slätt gult medeltjockt papper (typ 2); ca 0,080 mm.

VIII. Svartavdrag av Järnum-typ utanför Postmuseum

Till underlaget för våra slutsatser hör också avdrag av Järnum-typ i privat ägo. I dagsläget är drygt 30 sådana alster kända. Alla är diagonalt signerade ”Strandell” på baksidan. Varför har Strandell inte omnämnt dessa avdrag i skrift? Hur lyckades han få uppdrag att undersöka och signera samtliga? Lite underligt är det, men jag tror förklaringen är att Strandell och svartavdragen har en annan gemensam nämnare: *Fredrik Benzinger*.

En av sin tids största filatelister

Biografiska data om Fredrik Benzinger är publicerade i många sammanhang. Han föddes i Tyskland, flyttade till Sverige och kom att bli portalfigur för svensk mejerinäring. Som konsul för Chile var han allmänt känd som Konsul Benzinger. Han måste haft mycket goda kontakter inom Postverket. På annat sätt kan man inte tolka ”lång-lånet” av en av de åtta kvartsplåtarna för 3 öre lejon typ I (se ”Den förlorade sonen”, *Postryttaren* 2016.) Innebar det också att han kunde få tillgång till filatelistiskt material? De samlingar Benzinger byggde upp på 1920- och 30-talen innehöll en mängd spektakulära provtryck och essayer. Väldigt mycket sådant material ”privatiserades” dock redan under generalpostdirektör Wilhelm Roos tid på 1860-talet. Roos arvingarna sålde senare sådant material, och Benzinger verkar ha varit deras främste kund. Kort före sin död donerade han en mycket omfattande samling provtryck från Oscars- och medaljongperioderna till Postmuseum.

Fredrik Benzinger 1868 – 1953.

net vid ett annat tilfälle. Bland de intressantaste af konsul Benzingers nyanskaffningar är en hittils obekant essay till skilling-banco-frimärkena, i ett utförande som något påminner om Hannovers äldsta märken. — Vi lyckönska konsul Benzinger till den välförtjänta utmärkelsen: utöfver guldplaketten ett extra hederspris.

Nordisk Filatelistisk Tidskrift sid. 184/1930.

Sparres essay från 1854 fanns i Benzingers samling i Berlin 1930. Han placerade sig där som trea i hedersklassen, närmast efter Arthur Hind.

Sparres första förslagsritning till skilling banco-utgåvan är en laverad tuschteckning. Den uppmärksammades 1930 i Benzingers exponat. Via samlare som Lawson Stone har detta objekt nu hamnat i ”the Golden Collection” (Gustaf Douglas). Sparres tecknade förslag till 3 öre lejon fanns också hos Benzinger, men hittade efter en auktion i London 1964 hem till Postmuseum.

En filatelist av Benzingers dignitet hade förstås flitig kontakt med Strandell. Han fick säkert tidig vetskap om ”Greve Sparres försökstryckssamling”. Även om vi inte har belägg för att han någon gång ägde dessa 48 avdrag skaffade han under årens lopp minst ett dussin svartavdrag av samma sort. Det framgår av auktionskataloger, se Faktaruta 10A. Större delen av Benzingers samlingar hade redan skingrats utan auktionsförfarande. Där kan mycket väl resten av svartavdragen ha funnits. Strandell har troligen varit förmedlare av sådant material, och då signerat dem för Benzingers räkning.

Hugo Olsson skrev 1950 en handbok över skilling banco emissionen, baserad på Benzingers samlingar, och med Benzinger

Faktaruta 10A: Auktioner efter Fredrik Benzinger med ”Järnum-avdrag”:

Shanahan´s Stamp Auktions, Dublin, sale no 96, 2 maj 1959.
1167: Essay typ I, öre vapen, mycket tunt ppr; 1168: d.o., strimmigt ppr.
1169: 5 öre strimmigt ppr; 1170: 5 öre slätt ppr; 1171: 9 öre strimmigt ppr.
1172: 9 öre mycket tunt ppr; 1173: 30 öre mycket tunt ppr; 1174: 50 öre slätt ppr.

Robson Lowe LTD, London 14 januari 1964.
173 och 174: Två Essayer typ I, identiska med 1167 - 8 från Shanahan´s!
270 - 275 är samma vapen öre-objekt som 1169 - 1174 från Shanahan´s!
Både 5 öre samt 9 öre tunt papper har sålts på den svenska marknaden efter 2010.

Harmer Rooke, London, 21 maj 1965.
518: 4 skill. B co typ A; 519: 6 skilling banco typ A; 520: 8 skilling banco typ A; 521: 24 skilling banco
517: Essay öre vapen, typ I, såld i Sverige efter 2010.
525: 5, 9, 12, 24, 30 och 50 öre vapen, endast 50 öre avbildad; vagt beskriven i texten.
533: Lokalfrimärket, bild tyder på att detta objekt ej är samma som två tidigare kända.

som medförfattare. Men trots att en hel serie avdrag av skilling banco typ A (essayer) då fanns i samlingen, förbigicks dessa avdrag med tystnad.

Skilling banco, typ A

I Sverige har det sedan 1990-talet vid olika tillfällen sålts sammanlagt en komplett serie av skilling banco essayer. Den är numera fördelad på två händer och avdragen är noga undersökta.

På utländska auktioner har skilling-essayerna bara förekommit en gång. Det var hos Harmer Rooke i London 1965, då en del material efter Fredrik Benzinger gick under klubban för sista gången. Alla valörer utom treskillingen fanns med. Avbildningarna beskär marginalerna en del. Det har ändå gått att fastställa att de fyra avdragen är desamma som i ”den svenska serien”. Det finns alltså bara en komplett serie utanför Postmuseum. Och den har säkert i sin helhet ägts av Benzinger.

Skilling banco i den refuserade typ A. Endast denna serie är känd utanför Postmuseum.

Lokalfrimärket
Tre avdrag är kända, varav två kunnat undersökas. Båda är överinfärgade, se vidare Faktaruta 10B. Det ena objektet visas i motljus på sidan 77. Det tredje objektet är bara känt från Harmer Rooke´s auktionskatalog .

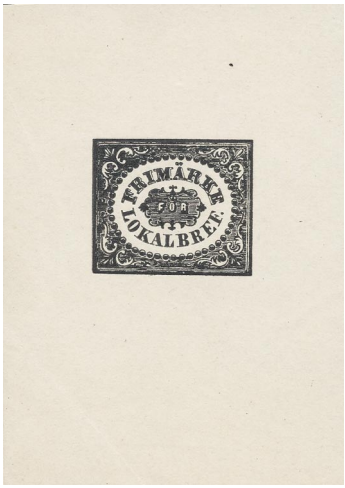

Avdrag från modergravyr, det undre tryckt över ett stort vattenmärke.

Lot 533 / Harmer Rooke 1965.

Essayer för vapentyp öre
Av tre avdrag, som jag haft möjlighet att undersöka, visar sig ett av de avbildade vara identiskt med objekt 517/Harmer Rooke. De två andra av Benzingers vapentyp öre essayer verkar inte ha dykt upp på den svenska marknaden. Det betyder att det bör finnas minst 5 exemplar utanför Postmuseum, samtliga av typ I. De två avdragen av typ II i donationen verkar vara de enda som existerar.

När jag tidigare beskrev två närmast identiska bildstämplar av typ I kastade jag in en brasklapp. Eftersom bara ”PM 211” var försedd med pågjuten bottenplatta borde avdragen härstamma från den patrisen, men

Faktaruta 10B: Avdrag av ”Järnum-typ” utanför Postmuseum: Skilling banco typ A (essay) samt lokalfrimärket

3 skill. b:co typ A	slätt svagt gråaktigt medeltjockt papper; 0,066 – 0,070 mm (typ 2.).
4 skill. b:co typ A	slätt gulaktigt medeltjockt papper 0,080 mm (typ 2).
6 skill. b:co typ A	slätt gråaktigt tunt papper, 0,055 (typ 2).
8 skill. b:co typ A	slätt gråaktigt tunt papper, 0,055 (typ 2).
24 skill b:co typ A	slätt gulaktigt medeltjockt papper; 0,080 mm (typ 2).
Lokalfrimärket	slätt gulaktigt medeltjockt papper, 0,080 mm (typ 2).
Lokalfrimärket	gulaktigt vågrätt strimmigt papper, 0,0xx mm (typ 3); vattenmärke, se bild sidan 77.
Lokalfrimärket	endast känt via auktionskatalog (Harmer Rooke 1965).

Tre privatägda Essay I, ett av dem (överst till vänster) med kraftig klichékantlinje av exakt samma ursprung som i tre av donationens avdrag (det tydligaste visas nere till vänster).

kan man utesluta att man även gjort avtryck av den andra (”PM 210”)? När vi jämför donationens sex och de privata tre avdragen verkar de kunna delas upp i två något skiljaktiga tryck: De som har klichékantlinjer med exakt samma mönster, och de som saknar sådana linjer. Beror det bara på olika papper? Frågan är öppen.

Vapentyp öre

Här finner vi den största samlade posten av Järnum-avdrag, åtta objekt, vilka köptes av Leif Weijfalk för att bjudas ut på Klassisk Filateli 1990. Det kom omedelbart en reaktion från Karl-Erik Stenberg, och avdragen hamnade istället hos mig och Erich Harbrecht för undersökning (se referensen *Skillingtrycket*). Indirekt ledde det till återupptäckten av Järnums donation.

Enligt en skriftlig redogörelse från en dåtida ägare av objekten hade de inköpts i London 1989. Dessförinnan skall kollektionen ha funnits mycket länge hos en schweizisk handlare. Att Strandell signerat avdragen talar för att de någon gång passerat Benzinger.

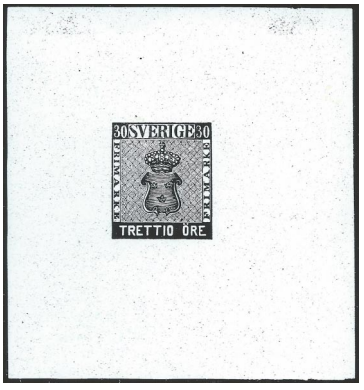

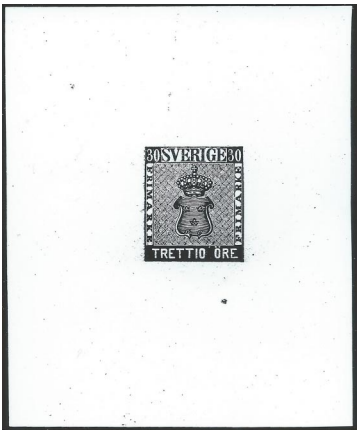

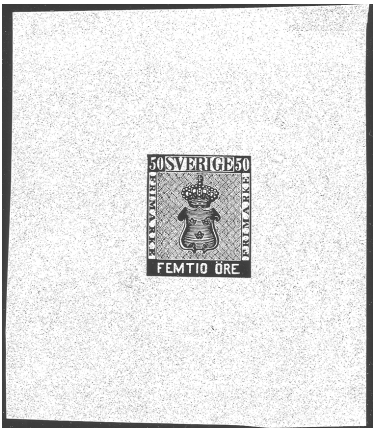

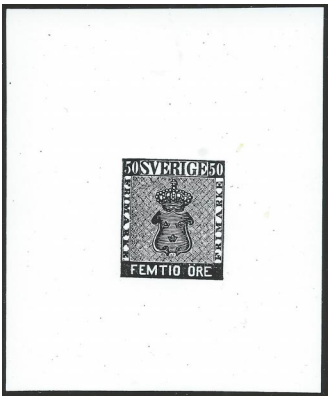

De 8 avdragen från Klassisk Filateli (i textruta 10C) har fått sällskap av ett 9:e i valören 12 öre.

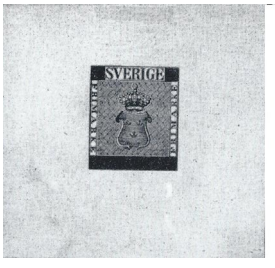

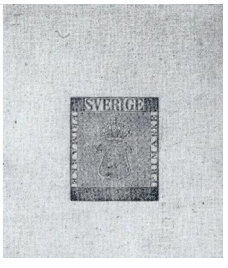

Essay typ I, Robson Lowe i London 1965.

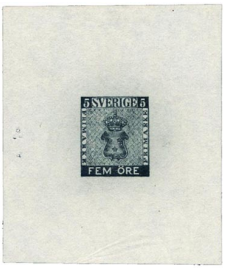

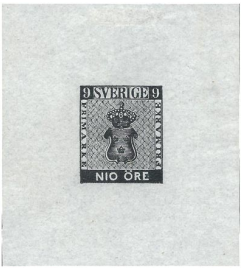

Valörstämpelavdrag, som sålts i Sverige efter 2010.

Faktaruta 10C: Avdrag av ”Järnum-typ” utanför Postmuseum: Vapentyp öre

Essay typ I, slätt gråaktigt tunt papper; 0,040 mm (typ 1). **
Essay typ I, slätt gulaktigt, medeltjockt papper; 0,080 mm (typ 2).
Essay typ I, vertikalt strimmigt svagt grönaktigt grått kartongpapper; 0,090 mm; klichékantlinjer längs övre del (typ 3).
Essay typ I, strimmigt papper (typ 3); endast bild. **
Essay typ I, slätt papper, troligen typ 2; endast bild. **

5 öre glättat svagt gråvitt silkespapper; 0,025 – 0,030 mm (typ 1); 58 x 69 mm. *
5 öre lodrätt strimmigt, grå-grönaktigt papper; 0,090 mm (typ 3); 37 x 58 mm.
5 öre glättat eller slätt (”woolly impression”) tunt papper, (typ 2); 58 x 68 mm. **
5 öre strimmigt papper. **

9 öre horisontellt strimmigt gulaktigt kartongpapper; 0,105 - 0,115 mm (typ 3); 39 x 62,5 mm. *
9 öre glättat svagt gulgrått silkespapper; 0,030 mm (typ 1); 51,5 x 57 mm. **
9 öre horisontellt strimmigt papper (typ 3); endast bild. **

12 öre vertikalt strimmigt gulaktigt kartongpapper; 0,088 - 0,100 mm (typ 3); 34 x 48,5 mm. *
Slätt, vitt papper, okänd tjocklek: format 40 x 30 mm.

24 öre horisontellt strimmigt kartongpapper; 0,098 - 0,105 mm; tryck på baksidan (där viramarkeringen är tydligast); (typ 3); 35 x 49,5 mm. *

30 öre slätt gråvitt tunt papper; 0,045 - 0,050 mm. (typ 2); 62 x 67 mm. *
30 öre kartongpapper; 0,110 mm, horisontell randning, tryckt på baksidan (typ 3): avstånd mellan vertikala fåror 25 mm; 63 x 71 mm. *
30 öre glättat eller slätt tunt papper (typ 1 eller 2) ; endast bild. **
50 öre horisontellt strimmigt kartongpapper; 0,100 - 0,110 mm; tryck på baksidan (där viramarkeringen är tydligast); (typ 3); 55,5 x 69 mm. *
50 öre glättat, vitaktigt silkespapper; 0,025 mm (typ 1); 62 x 71 mm. *
50 öre glättat eller slätt tunt papper (typ 1 eller 2); endast bild, och i samma lott ingår 5, 9, 12, 24 och 30 öre utan bilder eller beskrivningar. **

* objekt från Klassisk Filateli. ** objekt från faktaruta 10A.

De åtta avdragen från Klassisk Filateli återgick, och hos samma ägare finns dessutom ett nionde avdrag i valören 12 öre, rätt små marginaler. Om någon av dessa avdrag ingick i Harmer Rooks lot 524 är obekant.

På den svenska marknaden har på senare år sålts två avdrag i valören 5 öre (ett av dem = Shanahan´s 1170 / Robson Lowe 270) samt ett i valören 9 öre (= Shanahan´s 1172 / Robson Lowe 272). En summering ger då följande:

Skilling banco typ A: 1 av varje valör d.v.s. 5 st; lokalfrimärket: 3 st ; vapentyp öre-essayer typ I: 5 st; typ II: 0; valörstämpel-avdrag vapentyp öre, 5 öre: 3-4 st; 9 öre: 3-4 st; 12 öre: 2-3 st; 24 öre: 1-2 st; 30 öre: 3-4 st; och 50 öre: 4-5 (eller möjligen 3-4) st Av liggande lejon är inga avdrag av Järnum-typ kända utanför Postmuseum. Totalt alltså 27-33 svartavdrag bland samlare. Den som kan bidra till att denna lista utökas får gärna höra av sig.

IX. Slutsatser och efterspel

När, var, för vem och varför?

Vi kan nog vara överens om att alla avdragen, även de omkring 30 av samma typ som finns utanför Postmuseum, är utförda i ett sammanhang. Papper, format och urval talar starkt för att så är fallet. Därmed kan avdragen ha tillkommit tidigast 1866 (året för 17 och 20 öre).

Den hitre tidsgränsen är rimligen Bagges övertagande av frimärkskontraktet. Alla avdrag bör då ha tillkommit senast 1871.

Fyndet av pappersprover med koppling till svartavdragen pekar mot att trycken utförts antingen i posthuset (nuvarande Postmuseum) där stamparna förvarades, eller på Sparres tryckeri.

Men varför? Och på vems uppdrag? Året 1871 utgör slutet på epoken Sparre inom frimärksframställningen. Man får en känsla av att Postverket också vill markera slutet på en era när man skickar ut "Announcements" till utländska postverk med alla ditintills utgivna 16 olika frimärken uppklistrade. Stockholms svarta lokalfrimärke finns med, trots att detta frimärke aldrig användes på försändelser till utlandet. Det känns som ett bokslut. Men att dokumentera den tidigare frimärksframställningen med "postuma provtryck", det känns lite långsökt.

Sparre däremot hade motiv, han avsåg att från sin vistelseort Paris lämna anbud på andra länders frimärkstillverkning. Då är det naturligt att han, som ett slags CV, behövde kunna visa prov på sin tidigare produktion. Det är en möjlig förklaring till svartavdragens tillkomst. Strandell menar att det också kan handla om experiment av tryck på olika papper.

Även om avdragen har en privat karaktär är det närmast otänkbart att de utförts utan Postverkets medgivande. Moderstämplar och övriga patriser tillhörde Postverket och stod under sträng kontroll.

Slutsatsen blir att Åke Jönsson/Järnums 48 svartavdrag utgör "private reprints", beställda av Per Ambjörn Sparre, men utförda i samråd med Postverket, antingen vid hans tryckeri i Stockholm eller i posthuset. Tryckåret är med all sannolikhet 1871. De har stort filatelistiskt värde, trots sin något halvprivata natur.

I normala fall bör utställda samlingar bara innehålla patris-avdrag, som tillkommit genom postens försorg. I det här fallet anser jag att man bör göra ett undantag på grund av kopplingen till Sparre. Att Postverket har tillåtit trycken ökar också deras legitimitet, liksom fyndet av provpapper i Postmuseum med koppling till avdragen.

Postmuseums tre bredrandiga avdrag av 3, 17 och 20 öre lejon, varav ett är på strimmigt papper (Essay typ 0 av 3 öre) är alla signerade "Strandell" på baksidan. När och hur de kom till Postmuseum är okänt.

Avdragen av det svarta lokalfrimärket är de enda som existerar av den sedan länge försvunna originalgravyren. Essayerna från två något olika bildstämplar av öre vapen belyser steg i tillkomsten av denna emission på ett sätt som knappast hade varit möjligt utan dessa avdrag.

Proveniensen har luckor

Avdrag av valörstämplar för skilling banco, typ A, omnämns första gången av Strandell/Hjalmar Olsson i Festskriften 1930 (*Meddelande från Postmuseum* nr 12, sidan 54):

"Med dessa gravyrer tryckta essayer på olika försökspapper existera i en stor svensk specialsamling".

Den beskrivningen passar bara in på avdrag av Järnum-typ, som Strandell i annat sammanhang sagt sig känna till vid den tidpunkten. Den mest kända svenska specialsamlingen vid den här tiden tillhörde Fredrik Benzinger. Men rör det sig verkligen om delar av "Greve Sparres försökstrycksamling"? De 48 avdrag den bestod av verkar under alla år som den gått att följa ha hållits samman. Mer troligt är att skrivningen syftar på den hela serie skilling banco-essayer, ett avdrag av varje valör, som vi kunnat spåra till Benzinger via auktionen i London 1965 (se faktaruta 10A). De är på olika papper.

De enda skriftliga källorna till ägare av ”Greve Sparres provtryckssamling” före 1944 är Strandell, om man bortser från viss korrespondens, som inte är offentliggjord. På 1920-talet rörde sig Strandell i internationella filatelistiska kretsar, och det finns ingen anledning att misstro hans berättelser om hur provtrycken via Sparre passerade en fransk gravör för att sedan, via dennes dödsbo, hamna hos en belgisk frimärkshandlare i slutet av 1920-talet.

Det är nu Strandell kommer in i bilden. Redan 1932 har han undersökt objekten, och illustrerar en artikel i *Nordisk Filatelistisk Tidskrift* med bilder av flera av avdragen. Belgiern ville sälja samlingen och behövde då expertutlåtanden. Den svenska marknaden låg närmast till hands. Men depressionen 1930 innebar förmodligen stora problem att hitta köpare, trots att prisidén var moderata 6.000 kronor för alla 48 avdragen. Strandell gjorde dock vad han kunde för att locka köpare. Hans utlåtande på svenska och engelska från 1934 omnämner avdragen i översvallande ordalag. Tog han i lite för mycket, med tanke på tryckens ”halvprivata” natur, när han kallade dem för ”de mest sällsynta filatelistiska objekt jag någonsin skådat”?

Klart är att ingen svensk nappade, och 1935 hittar ägaren i stället en köpare i Danmark.

Beträffande Benzinger verkar han ha haft en kluven inställning. Som tidigare redovisats ägde han åtskilliga avdrag av samma typ, men tycks ha avstått från att köpa hela ”Greve Sparres försökstryckssamling”.

Den förste svenske ägaren till de 48 avdragen, som går att dokumentera i skrift, är Gustav Johansson, frimärkshandlare i Göteborg under 1930- och 1940-talen. Han köper samlingen, för 11.000 kronor, och säljare är hans danske handlarkollega Robert Bechsgaard. Affären görs troligen upp 1943.

Åter visar Strandell sitt intresse. Han tillskriver Gustav Johansson, och publicerar samtidigt en ny artikel om svartavdragen i *Svensk Filatelistisk Tidskrift*. De översvallande omdömena från intygen 1934 kommer åter till pass. Men Strandell gör nu också en egen värdering, där vart och ett av svartavdragen sägs betinga ett ”katalogvärde” av 550–650 kronor. Summan landar då på nästan 30.000 kronor, vilket innebär en kraftig värdeökning jämfört med 10 år tidigare, då man misslyckades med att sälja posten för 6.000 kronor. Men Gustav Johansson behövde inte ligga på sin investering särskilt länge. Åke Jönsson köper 1944 avdragen för 18.000 kronor.

I *Svensk Filatelistisk Tidskrift* nr 10/1947 utbjuds ”Greve Sparres försökstryckssamling” till försäljning för 15.000 kronor. Helsidesannonsen publiceras under pseudonymen ”X.Y.Z.”. Det är uppenbart att Jönsson ångrat sitt köp, kanske för att han tagit del av rykten som florerade omkring Strandell. Ingen köpare tycks ha anmält sig.

Nytt tryck av frimärke i rättegång.

Forts. från sidan 1.

1872 års siffertyp, vilka av honom betalats med 1.410 kr. kontant, ehuru motsvarande avtryck av vem som hälst kan köpas på postverkets frankoteckensexpedition för — en krona serien! Saken har varit föremål för behandling vid Stockholms rådhusrätt, och i samband därmed ha rykten kommit ut om att avsevärda mängder fullständigt värdelösa avtryck av gamla svenska frimärken skulle ha omsatts i utlandet. Avtrycken skulle ha tillkommit i samband med att en känd privatperson tillfälligtvis fått disponera postverkets gamla frimärksklichéer.

Huvudfigurerna i ovannämnda rät-

Klipp från dagspressen 1931. Vilda rykten och konspirationsidéer är inget nytt. Personen som utpekas på felaktiga grunder är naturligtvis Strandell. Men de avdrag rättegången gällde hade fram-ställts vid Postens eget tryckeri i Stockholm. Ryktet skulle visa sig seglivat, och påverkade uppenbarligen omdömet hos Menzinsky / Hugo Olsson.

Förmodligen fick Åke Jönsson nu annat att tänka på. En intensiv period i hans affärsverksamhet tog vid, leveranserna till Vattenfall. Det är oklart när han ändå beslutar sig för att ta med avdragen i sin samling klassiskt Sverige. Möjligen sker det redan innan Stockholmia 55. Men i New York försommaren 1956 bidrar Sparres svartavdrag till succén.

En internationell jury hade sagt sitt. Åke Jönsson ville i det läget knappast fresta marknaden en gång till, utan beslöt i stället att donera den trots allt omdebatterade provtryckssamlingen till Postmuseum. Och åter kommer Nils Strandell att hamna i fokus.

Hur Postmuseum såg på donationen 1956–57.

I bilaga 1 återges en skrivelse från Postmuseums dåvarande intendent Gunnar Stenerudh. Den är ställd till Generalpoststyrelsen, och daterad den 9 september 1957.

Här nämns Strandell, och i bilaga 2 återges ett utlåtande han skrivit för Åke numera Järnums räkning. Strandell kallar avdragen unika, och slår fast att de härrör från Sparre. I Stenerudhs skrivelser skymtar två samtida experter, Georg Menzinsky och Hugo Olsson. Menzinsky satt vid den tiden i Postmuseinämnden som representant för Sveriges Filatelist-Förbund. Båda personerna kom att medarbeta i förbundets handboksprojekt, som resulterade i de nyskapande handböckerna 1961–64.

Georg Menzinsky 1907-1981. Signerade "the Roll" 1957.

Järnums donation måste ha skapat en säregen stämning i Postmuseum, detta gamla posthus där Strandell sedan länge förestod biblioteket. Man delade inte hans uppfattning om "Greve Sparres provtryckssamling".

I hemlighet rekvirerade man handlingar från ett civilrättsligt mål ett kvarts sekel tidigare, där Strandell hade varit inblandad. Om detta skrev jag utförligt i *Skillingtrycket* nr 1–2/1991. Den som är intresserad kan gå till Postmuseums bibliotek och ta del av alla detaljer i målet.

Helt kortfattat var det så att Nils Strandell i mars 1931 hade blivit instämd till Stockholms rådhusrätt såsom svarande. Målsägare var en köpman, som köpt en komplett serie svartavdrag av ringtypsserien av Strandell för 1.410 kronor. Det framkom senare att avdragen inte var "gamla", utan framställda på Postens eget tryckeri på begäran av Nils Strandell / Hjalmar Olsson. De behövde studiematerial och illustrationer till en artikel i *Nordisk Filatelistisk Tidskrift.*

Köpmannen kände sig lurad, med rätta tyckte nog många. Men Strandell försvarade sig skickligt och framför allt ordrikt. Här myntade han begreppet "postuma provtryck", som ironiskt nog skulle kunna användas på avdragen i den av honom lovprisade Järnumska kollektionen. Han vann målet men huvudsakligen på grund av att rätten ansåg att käranden väntat för länge med att besvära sig. Hela historien var direkt pinsam för Postverket. Man försökte att reparera en del av skadan genom de svartavdrag på kartong, som släpptes vid ungefär samma tidpunkt, och som såldes för en krona arket. Men Postverket glömde inte Strandells roll, och det kom att drabba Åke Jönsson.

Strandell hade rätt, men…

Strandells uppfattning om svartavdragens tillkomst har gått att styrka. Att kalla dem för

”Greve Sparres provtryckssamling” var inte fel. Han påstår aldrig att det rör sig om postala provtryck. Men att inte påpeka att privata provtryck, särskilt ”postuma” sådana, inte kan ha samma status som verkliga provtryck, det är en svaghet. Det kan nog uppfattas som att han gick säljares ärenden. Det gäller både det utlåtande han avfattade på uppdrag 1934 och artiklarna i *Nordisk Filatelistisk Tidskrift* 1932 och *Svensk Filatelistisk Tidskrift* 1944. Vid det sista tillfället påstår han att den italienska experten Emilio Diena redan 1934 skulle ha kommenterat avdragen. Det stämmer inte, Dienas kommentarer rörde en artikel av dansken John Spohr om Pariserförfalskningarna, som många vid den tidpunkten kopplade till Sparre. Detta trots att Harry Wennberg redan 1905 hade klassat dem som falska.

Menzinsky och Hugo Olsson hade helt fel i sina misstankar att avdragen tillkommit ”relativt sent” – utredningsåtgärderna på Postmuseum indikerar att de misstänkte Strandell för att ligga bakom dem. Det finns inga som helst belägg för att Strandell gjort privata patris-avdrag i något sammanhang, även om han omgavs av sådana rykten. De ”postuma provtryck” av ringtypsserien som han försökte prångla ut 1930 var ju tryckta på Postverkets eget tryckeri.

Slutet inte så gott

Det officiella tackbrevet, när Poststyrelsen efter mer än ett halvår beslöt sig för att acceptera gåvan, är återgivet i bilaga 3. Åke Järnum måste ha blivit besviken. Postmuseum avsåg inte att ställa ut avdragen, som året innan renderat honom Gold with Diamond på världsutställningen i New York. De skulle ”förvaras” och bara visas för studieändamål på begäran. Ett försök från Järnums sida 1960 att få tillbaka kollektionen i utbyte mot något annat, rann ut i sanden. Och så gick det som det gick. När jag kontaktade Postmuseum 1990, i samband med att Klassisk Filateli i Malmö hade fått in åtta avdrag av dittills okänt slag, hade Järnums donation fallit totalt i glömska. Den återupptäcktes av en ren slump av Björn Sylwan året efter. Det är nu på tiden att donationen får den uppmärksamhet den förtjänar!

Bilaga 1.

Internt PM ställt till GPS gällande donationen.

I samband med Postmuseums 50-årsjubileum i december 1956 överlämnade ingenjören Åke Jönsson, Helsingborg, till museet såsom gåva 40 ”svartavdrag” av gravyrer och klichéer till skilling banco-märkena och 1858 års vapenmärken. Senare kompletterade han gåvan genom att överlämna 8 st. liknande avdrag till 1862 års lejontypsmärken och märken för lokalbrev.

Enligt bilagda intyg av direktören Nils Strandell skall ifrågavarande ”provtryck” ha gjorts av greve P.A. Sparre, som tryckte de första svenska frimärkena. Han skall icke ha tryckt dem på uppdrag av postverket utan för egen räkning att ha dem som minne och samtidigt ”prov på sin konstfärdighet”. Om detta är riktigt bör tryckningen ha skett senast i början av 1870-talet, enär Bagges sedeltryckeri övertog frimärkstillverkningen från år 1872.

Museet har bett fil dr Hugo Olsson, framstående kännare av skilling banco-märkena och deras tillkomsthistoria, om ett uttalande angående tryckens ursprung. Han säger sig icke vara övertygad om och anser sig därför icke heller kunna ge ett intyg på att de trycktes av Sparre. Fil dr G. Menzinsky är icke heller förvissad om att de härrör från Sparre utan vill beteckna dem helt enkelt som ”private reprints”. Såsom sådana, menar Menzinsky, är de värdefulla för filatelistiska studier oavsett vem som tillverkat dem. De saknar givetvis det värde de skulle ha om de tryckts för postverkets räkning. Menzinsky föreslår att GPS mottager gåvan, ej minst därför att trycken ifråga icke vidare böra förekomma i frimärkshandeln.

Postmuseum har självt gjort en del undersökningar i avsikt att få klarlagt om trycken tillverkats under senare tid här i Sverige. Museet har icke lyckats i sina ansträngningar.

Föreslås att GPS mottager gåvan. Trycken böra icke karakteriseras såsom tryck, gjorda av Sparre, utan endast såsom på privat väg gjorda nytryck (private reprints). Om GPS accepterar gåvan kommer trycken icke att utställas i Postmuseum utan endast på begäran visas för studieändamål.

Förslag till tackskrivelse bifogas.
Stockholm den 9 september 1957/
G. Stenerudh.

Bilaga 2.
Utdrag ur utlåtande av Dir. Nils Strandell angående denna kollektion av Svenska Essays och Provtryck härstammande från Greve Sparre, framställaren av Sveriges första frimärksemissioner.

Denna samling har blivit mig förelagd för yttrande och jag vill framhålla att detta är det sällsyntaste svenska frimärksobjekt som jag hittills sett. I Postmuseum i Stockholm finns 6 exemplar: 1858 års valörer 5 – 50 öre i svart tryck på vanligt vitt papper. Men detta är allt, som är bekant. Intet av det i Sparres kvarlåtenskap påträffade existerar i Postmuseum och inte heller i någon annan svensk specialsamling, vare sig i Sverige eller utlandet, så vitt mig är bekant. Jag har under de mer än 20 år, som jag varit prisdomare vid internationella utställningar i alla möjliga länder, icke sett några av dessa provtryck. Det torde under sådana förhållanden vara uppenbart, att det här är fråga om unikum.

Jag vill påpeka, att D:r Emilio Diena, Rom, i en utförlig artikel i den förnäma italienska tidskriften "Il Corriere Filatelico", Milano, av september 1934 framhåller objektens stora intresse.

"Överlämnat av mig Åke Jönsson" (det bör ha varit i samband med kompletteringen avdonationen den 21.1.1957).

Bilaga 3
Tackskrivelse september 1957.

Ingenjören Åke Järnum
Ehrensvärdsgatan 2, Helsingborg.

Postmuseum har såsom gåva från Eder fått mottaga 48 på olika papperssorter gjorda avdrag av gravyrer och klichéer till skilling banco-frimärkena, 1858 års vapenmärken, 1862 års lejontypsmärken och märken för lokalbrev. Trycken synas kunna betecknas såsom på privat väg åstadkomna nytryck. De äro av värde för studieändamål och komma i det syftet förvaras i museet.

GPS vill härmed framföra sitt tack för gåvan och för det intresse Ni genom denna visat museets verksamhet.

Stockholm den 23 september 1957
Kungl. GPS / Nils-Fride Antoni.

Tillägg. Faktaruta 4

Bland tryckmateriel för skilling banco typ A finns dessutom två matriser, en i mässing (bland klichéerna i PM 8219) och en i koppar (PM 66). Båda dessa matriser är återvändsgränder. De representerar Sparres fruktlösa försök att slippa börja om från början, när han insett att plåtparet av mässingsklichéer för 4 skilling banco inte höll måttet.

Mässingsmatrisen har valören 4 skilling banco, och är ca 2 mm tjock (dubbelt, jämfört med de 198 klichéerna, som den delar konvolut med). Matrisen är både märkt med "PM 8219" i svart och "6" med röd färg. Den är hos Postmuseum numera upptagen i dossié nr II 65.d, fotonegativ 147.

Sparres försök att rädda situationen kan spåras i vissa retuscheringar. Defekten av den yttre ramlinjen är nästan helt utfylld på vänster sida mellan "K" och "E" i "FRIMÄRKE".

Valörmatrisen i koppar (nedsänkt, rättvänd bild) har i tidigare inventarieförteckning på PM betecknats "*kontramatris i massiv koppar, pressad med originalgravyr (PM 3713), valör 4 sk bco*".
PM 3713 är valörstämpeln i typ A, men matrisen är uppsatt på listan för typ B, alltså den godkända typen. Diariemärkningen visar också att man tidigare uppfattat att föremålet tillhörde den nyare typens tryckmateriel, men det är alltså fel. Punkten efter "FRIMÄRKE" saknas, och den för original-gravyren av typ A typiska ramdefekten vid "KE" återfinns också.
Föremålet återfinns i dossie nr II.65.d, fotonegativ nr 160.

Referenslista

Tryckta källor

Auktionskataloger,
se faktaruta 10A.

Diena, Emilio,
Il Corriere Filatelico, september 1934, sid 183.

Douglas, Gustav,
Sweden 1855-1858. The coat of arms Type I "Skilling Banko", page 3. New York 2016.

Holmberg, N. V. B. och Öberg, Ernst,
Sveriges Frankotecken 1855–1905.

Ingers, Mats,
Skillingtrycket nr 2/1990, sid. 62-66; nr 3/1990, sid. 56-57; nr 4/1990, sid. 68-73; nr 1-2/1991, sid. 82-89 ("Strandell och ryktena") samt 92-94: nr 3/91 sid. 50-53.

Ingers, Mats,
Postryttaren 2016, "Liggande lejon, typ I", sid. 95-106.

Olsson, Hjalmar och Strandell, Nils,
Skilling banco frimärkena. Festskrift med anledning av sjuttiofemårsminnet av frimärkenas införande i Sverige, Stockholm 1930.

Olsson, Hugo och Benzinger, Fredrik,
Svenska Postverkets Frankotecken del 1a, Skilling bancofrimärken i vapentyp, Stockholm 1950.

Strandell, Nils,
Nordisk Filatelistisk Tidskrift Nr. 5 /1932, "Sensationellt frimärksfynd", sid. 93-97; *Svensk Filatelistisk Tidskrift* 1944, "Försökstryck på olika papperssorter", sid. 77-78.

Sylwan, Björn,
Postryttaren 2003, Nils Strandell: Sveriges mest ryktbare filatelist.

Åkerstedt, Sven (red.),
Handbok över Sveriges frankotecken 1855-1963, del 1-3, 1961-64.

Otryckta källor

Interna handlingar i Postmuseums "Järnummapp" 1956-1960.

Muntlig kommunikation med Lennart Järnum (Åke Järnums son) och Tomas Bjäringer.